

Bolesti i njezino liječenje u hrvatskoj kulturnoj povijesti i znanosti do početka XVIII. stoljeća

Taradi, Dajana

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:316105>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Dajana Taradi

**BOLEST I NJEZINO LIJEČENJE U
HRVATSKOJ KULTURNOJ POVIJESTI I
ZNANOSTI DO POČETKA 18. STOLJEĆA**

diplomski rad

Zagreb, 2018.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
ODSJEK ZA KROATOLOGIJU

DAJANA TARADI

**BOLEST I NJEZINO LIJEČENJE U
HRVATSKOJ KULTURNOJ POVIJESTI I
ZNANOSTI DO POČETKA 18. STOLJEĆA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Slobodan Prosperov Novak
Sumentorica: doc. dr. sc. Viktorija Franić Tomić

Zagreb 2018.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Od pretpovijesti kroz doba Ilira, Grka, Rimljana, Slavena do Hrvata.....	1
2. 1. Pretpovijesno doba.....	4
2. 2. Povijesno doba	4
2. 2. 1. Grčki utjecaji	5
2. 2. 2. Rimski utjecaji.....	7
2. 2. 3. Širenje kršćanstva.....	8
2. 3. Rani srednji vijek	8
2. 3. 1. Medicinska shvaćanja Južnih Slavena	9
2. 3. 2. Utjecaji na južnoslavenska, odnosno hrvatska shvaćanja medicine	11
2. 3. 3. Srednjovjekovno shvaćanje bolesti i liječenja	12
3. Srednji vijek.....	13
3. 1. Statuti srednjovjekovnih gradova	15
3. 2. Srednjovjekovni ugovori o liječenju.....	21
4. Federiko Grisogono (1472. g.-1538. g.)	25
4. 1. Život Federika Grisogona	25
4. 2. Medicinska shvaćanja Federika Grisogona	28
5. Amatus Luzitanus (1511. g.-1568. g.).....	31
5. 1. Život Amatusa Luzitanusa	31
5. 2. Boravak u Dubrovniku.....	33
5. 3. VI. knjiga <i>Centurija</i>	35
5. 4. Liječenje Sabe Bobaljevića (1529./1530. g.-1585. g.).....	38
6. Santorio Santorio (1561. g.-1636. g.)	39
6. 1. Život Santorija Santorija i njegov boravak u Hrvatskoj	40
6. 2. Medicinska shvaćanja Santoria Santoria	42
7. Gjuro Baglivi (1668. g.-1707. g.)	44
7. 1. Život Gjura Baglivia	44
7. 2. <i>De praxi medica</i> i <i>De fibra motrice et morbosa</i>	47
8. Zaključak	50
Literatura	52
Prilozi	56

Sažetak.....	58
Abstract.....	60

1. Uvod

U Hrvatskoj ne postoji monografija koja bi predstavljala opsežnu povijest medicine ili povijest bolesti u Hrvata, kakva postoji (zahvaljujući Žarku Dadiću) za egzaktne znanosti¹. Postoji manja knjiga, *Poviestni razvoj medicine u hrvatskim zemljama* (1943. g.) Vladimira Bazale, koja nije velikoga obujma (284 stranice manjega formata), ali daje kronološki pregled medicine na području Hrvatske i današnje Bosne i Hercegovine od pretpovijesnih vremena do početka XX. st. Postoje radovi Mirka Dražena Grmeka, svjetski poznatoga povjesničara medicine, koji je zbog svojih istraživanja preselio u Pariz. Njegovi radovi, iako brojni i detaljni, ne donose sintetiziranu povijest medicine na hrvatskom tlu. Spomenut ćemo ovdje i knjigu Riste Jeremića *Zdravstvene prilike u Jugoslavenskim zemljama do kraja devetnaestog veka* (1935. g.), koja se, dakle, ne odnosi samo na hrvatske zemlje, a koncipirana je tako da obrađuje različite teme vezane uz zdravstvo i medicinu (npr. *Epidemije, Blud, Narodna medicina, Ljekaruše, Bolnice, Medicinska književnost* itd.) i sve to u 127 stranica, doduše tiskanih u dva stupca. Osim toga postoje pojedinačni radovi pojedinih autora o nekim temama koje se tiču medicinskih i zdravstvenih pitanja, od kojih ćemo neke susresti u ovom radu.

Pisanje povijesti medicine na našim prostorima obuhvatilo bi mnoge izvore i aspekte (zapisi liječnika, statuti gradova, liječnički ugovori, sudski procesi, arheološka građa, ljekaruše, narodna medicina, liječnici, ljekarnici, shvaćanje bolesti, istaknute ličnosti, književni spomeni bolesti, sekundarna literatura itd.), koji bi, da se svi uzmu u obzir nadmašili ambicije ovoga rada.

Ipak, ovaj je rad sintetske prirode. Donosi sintezu dosadašnjih saznanja odabranih poglavlja iz povijesti medicine na našim prostorima do početka XVIII. st. Također na jednom mjestu okuplja brojne izvore, odnosno sekundarnu literaturu koja se može koristiti u istraživanju ove tematike. Iz samoga popisa literature vidljivo je da u novije vrijeme nema velikoga interesa za ovu temu, a dade se i iščitati veliki Grmekov doprinos rasvjetljavanju različitih poglavlja iz povijesti medicine na našim prostorima.

2. Od pretpovijesti kroz doba Ilira, Grka, Rimljana, Slavena do Hrvata

U potrazi za prošlošću bolesti prvo moramo posegnuti za knjigama iz povijesti medicine. O ovoj kompleksnoj temi, koja obuhvaća mnogo starih pisanih izvora te proučavanje starih kostiju i drugih arheoloških nalaza te literature koja ih opisuje kod nas su

¹ *Povijest egzaktne znanosti u Hrvata* (1982. g.).

opširnije pisali, već je spomenuto, Vladimir Bazala (1943. g.) i Mirko Dražen Grmek. Neki od Grmekovih radova, koji će biti spomenuti u ovom poglavlju su: odabrana poglavlja iz trećeg izdanja knjige *Uvod u medicinu* (1996. g.), uvod iz knjige *Bolesti u osvit Zapadne civilizacije* (1989. g.), rad *Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od pretpovijesnih vremena do XII. stoljeća* (1954. g.). Povezivanjem saznanja sakupljenih u navedenim radovima povjesničara medicine dobit ćemo sliku shvaćanja bolesti i načina njezina liječenja od prethistorijskih vremena do prvih stoljeća boravka Hrvata na ovim prostorima.

Prije nego krenemo u konstrukciju ovoga pregleda prema navedenim autorima, važno je spomenuti da kad govorimo o pristupima bolesti i njezinu liječenju, odnosno o medicini moramo imati na umu dva njezina vida, koje Bazala naziva narodna ili primitivna medicina te školska medicina.² Primitivna (narodna) medicina ostatak je starih narodnih iskustava; u hrvatskom narodu to je mješavina iskustava s kojima su Hrvati došli u novu domovinu i iskustava naroda koje su u novoj domovini zatekli. Školska (ili znanstvena³) medicina je ona koja je došla putem redovnika i školovanih ljudi, odnosno liječnika koji su svoje znanje stekli u inozemstvu (dok kasnije i u hrvatskim krajevima nisu otvorene medicinske škole).⁴ Ova je medicina u temeljima grčka medicina čiji su najutjecajniji autori Hipokrat (oko 460. pr. Kr.-oko 377. pr. Kr.)⁵ i Galen (129.-199. g.).

Prema Grmeku, ljudima je u prošlosti bilo teško prihvatiti mišljenje da bi bolesti mučile čovjeka od samoga trenutka njegove pojave na zemlji, jer bi se to protivilo njihovom osjećaju za pravednost.⁶ Postojali su mitovi o zlatnom dobu u kojem nije bilo bolesti. Heziod (oko 700. pr. Kr.-VII. st. pr. Kr.), grčki pjesnik, navodi Grmek, piše u spjevu *Poslovi i dani* o zlatnom dobu u kojem su ljudi živjeli bezbrižno i daleko od svake muke i jada.⁷ Njih je naslijedio slabiji, srebrni ljudski rod, a njih gvozdeni rod. Ljudi gvozdenoga roda suvremenici su pjesnika Hesioda i oni pate od iscrpljenosti i bijede. Njih će naslijediti još slabiji ljudski rod, jer prema pjesniku, čovječanstvo u cjelini stari i gubi početnu krepost. Iako mitske priče ne spominju bolesti u trenutku stvaranja čovjeka, na scenu ih uvode vrlo rano, piše Grmek, pa se one pojavljuju već nakon prvoga grijeha, a u grčkoj mitologiji donosi ih Pandora, zatvorene u jedan vrč kao zlokoban miraz ljudskom rodu.⁸ Mit o zlatnom dobu, napominje Grmek, ne odražava stvarnu uspomenu na prvotno doba, nego je zabluda psihološkog podrijetla –

² Usp. Bazala 1943, 9.

³ Grmek 1954 (1), 63.

⁴ Usp. Bazala 1943, 9.

⁵ Sve godine rođenja i smrti (te obnašanja određene dužnosti) u ovom radu (ako nije drugačije označeno) preuzete su iz mrežnog izdanja Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslava Krležice.

⁶ Grmek 1989, 9.

⁷ Isto.

⁸ Isto, 10.

*uopćava osobno sjećanje na kreposnu i snažnu mladost.*⁹ Kasniji će autori, počevši od Platona (427. pr. Kr.-347. pr. Kr.) pa dalje Plutarha (46.-125. g.), zatim i Celza (1. st.) ove mitove racionalizirati objašnjenjima da je najveći broj bolesti uzrokovan raskošnim i dokoličarskim načinom života, čega nije bilo u starijim vremenima.¹⁰

Vratimo se čovjekovim shvaćanjima konkretnih bolesti. Prema Grmeku primitivni je čovjek razlikovao dvije vrste bolesti: one koje nastaju uslijed vidljivih materijalnih uzroka (traume, trovanja poznatim otrovom itd.) i one koje su tajanstveno djelo razljućenog božanstva, opsjednutost zlim duhom ili plod neprijateljskog čaranja.¹¹ Nastavlja zatim, da bolesti koje nastaju uslijed vidljivih materijalnih uzroka primitivni čovjek liječi sam ili se obraća majci ili nekoj drugoj ženskoj osobi.¹² Ovdje se radi o empiričkoj medicini, koja se temelji na iskustvu i stara je koliko i čovjek, piše Grmek u *Pogledu u prošlost medicine*.¹³ Nosilac je ove medicine žena, majka, a sastoji se u liječenju ozljeda i poznavanju ljekovitih svojstava biljnih droga, sunca, vatre i vode.¹⁴ Kao glavne uzroke bolesti, narodi na primitivnom stupnju razvoja smatraju uzroke magično-religiozne prirode, a to su, piše Grmek, kazne uvrijeđenih bogova, hirovi demona, zle posljedice kršenja tabua, neprijateljske vradžbine i slično.¹⁵ Kod takvih bolesti primitivni čovjek traži sredstva adekvatna uzroku pa se u tim slučajevima obraća znalcima magije – plemenskim vječevima.¹⁶ Magija se koristi za izazivanje i sprečavanje bolesti, a zaštitna mjera su različiti apotropejski predmeti i znaci (npr. tetoviranje je magički način obrane od bolesti).¹⁷ Magija je, uz iskustvo, drugi izvor primitivne medicine, one koju Grmek naziva magično-religiozna medicina. Plemenski vječevi, odnosno čarobnjaci ili šamani liječili su ne samo pomoću prirodnih sredstava nego i pomoću svojih tobožnjih čarobnih moći i znanja te su bili posrednici između bolesnika i tajanstvenih sila koje vladaju prirodnim pojavama.¹⁸ Liječenje je bilo nadnaravni akt, sakralni obred.¹⁹

⁹ Isto, 11.

¹⁰ Usp. Grmek 1989, 10-11.

¹¹ Grmek 1954 (1), 37.

¹² Isto.

¹³ Grmek 1996, 86.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Grmek 1954 (1), 37.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Usp. Grmek 1996, 86.

¹⁹ Grmek 1996, 86.

2. 1. Pretpovijesno doba

Najstariji podaci o bolesti i njezinu liječenju na području današnje Hrvatske potječu iz paleolitika.²⁰ O tome je detaljnije pisao Grmek (1954. g.), dok Bazala istom razdoblju u svojoj knjizi (1943. g.) posvećuje petnaestak redaka. Podaci koje imamo iz toga razdoblja poznati su nam zahvaljujući otkriću Dragutina Gorjanovića-Krambergera u špilji Hušnjakovo u Krapini iz 1899. g. Pronađeni su ostaci koji vjerojatno potječu od 23 osobe,²¹ na čijim su kostima proučeni tragovi bolesti i preboljelih povreda na temelju kojih se pretpostavlja da je pračovjek znao liječiti i fiksirati prelomljene kosti.²² Starost Gorjanovićeve nalaza procjenjuje se na 130 000 godina pr. Kr.²³ Budući da je pračovjek znao zapaliti vatru, ona mu je omogućila, napominje Grmek, *pečenje i kuhanje hrane, grijanje bolesnih dijelova tijela, upotrebu vruće vode, priređivanje raznovrsnih ljekovitih dekokta, zaustavljanje krvi užarenim predmetima, spaljivanje ektoparazita i nesvjesno provođenje dezinfekcije.*²⁴

Neandertalca su potisnule nove ljudske rase, a novi važniji ostaci koji su nađeni na našem području pripadaju neolitiku (otprilike 6000.-3500. g. pr. Kr.²⁵).²⁶ Neka nalazišta iz toga vremena su Vinča, Vučedol, Grabčeva špilja na Hvaru itd. Glineni idoli iz toga vremena imaju izrazite ženske značajke, što daje naslutiti da je društvena uloga žene u neolitiku od velike važnosti, te da su one vjerojatno bile nosioci empiričke medicine u tom razdoblju.²⁷

U vremenskom razdoblju između mlađega kamenoga doba (neolitika) i željeznoga doba, piše Grmek, čovjek je upoznao različite lijekove biljnog, životinjskog i rudnog podrijetla, a magična se medicina razvijala iz prvobitnih mutnih ideja u zaokružene sustave vjerovanja.²⁸ Isto tako, upotreba metalnih instrumenata mnogo je značila za napredak kirurgije (nađene su prehistorijske pincete, igle, britve, kliješta i sl.).²⁹

2. 2. Povijesno doba

U vrijeme iz kojeg potječu najstariji pisani izvori za našu povijest, na području današnje Hrvatske boravila su različita ilirska i ilirsko-keltska plemena (Dalmati, Liburni, Japodi, Jasi, itd.).³⁰ Iliri su se, piše Grmek, bavili stočarstvom, ratarstvom, lovom i

²⁰ Grmek 1954 (1), 35.

²¹ Dimitrijević 1998, 30.

²² Usp. Grmek 1954 (1), 35.

²³ Dimitrijević 1998, 30.

²⁴ Grmek 1954 (1), 36.

²⁵ Težak-Gregl 1998, 59.

²⁶ Grmek 1954 (1), 36.

²⁷ Isto, 37.

²⁸ Isto, 37-38.

²⁹ Isto, 37.

³⁰ Isto, 38.

ribolovom.³¹ Hranili su se žitaricama, voćem i povrćem, mesom divljih i domaćih životinja, ribama, mlijekom, sirom i uljem. Muškarci su se opijali pivom i medovinom, a nakon što su Grci i Rimljani posadili vinograde u Dalmaciji, odnosno u Srijemu, vino je potisnulo ostala alkoholna pića. Stanovali su u zemunicama i nisu brinuli o čistoći. Prali su se dva puta za života (iza poroda i pred vjenčanjem), a treći put na odru. Unatoč takvom načinu života, bili su snažni i izdržljivi. Varon (116. pr. Kr.-27. pr. Kr.) piše da su ilirske žene lako rađale, često na otvorenom polju bez ičije pomoći, a odmah nakon poroda nastavljale rad s novorođenčecom u ruci.³²

Ilirska medicina poznata je samo iz vremena nakon rimskih osvajanja i to samo na temelju bilježaka grčkih i rimskih pisaca, pa je teško odvojiti autohtone elemente od superponiranih helensko-romanskih utjecaja.³³ U Grmekovu opisu njihove medicine prepoznat ćemo gore opisane elemente shvaćanja bolesti primitivnog čovjeka. Iliri su vjerovali da bolesti bez vidljivog vanjskog uzroka nastaju zbog neprijateljskoga čaranja, urečenosti ili opsjednutosti te su mislili da takve bolesti mogu izazvati ljudi s urokljivim očima koji mogu imati dvije zjenice u svakom oku. Takve su se bolesti morale liječiti na uzroku adekvatan način: čaranjem i bajanjem plemenskih vračeva i iskusnih, starih žena. Poštovali su posebne bogove, zaštitnike medicine. Nađeni su natpisi Eskulapu, ilirskom bogu Medauru, bogovima ljekovitih izvora Vidasu i Tijani. Kao magična zaštitna sredstva upotrebljavali su se amuleti i crtarije. Važno sredstvo za zaštitu od bolesti bila je crvena boja, a Tračani i Japodi rado su se tetovirali, što je, piše Grmek, sigurno imalo apotropajsko značenje.³⁴ Osim magičnih ceremonijala ilirski su vračevi poznavali racionalna medicinska sredstva. Bile su im poznate različite ljekovite biljke, lijekovi animalnog i mineralnog podrijetla te otrovi. Također, izvodili su manje operacije i služili se primitivnom simptomatologijom i teorijom bolesti. Ime ilirske ljekovite biljke *aspalathos* Grmek spominje kao podrijetlo imena grada Splita.³⁵

2. 2. 1. Grčki utjecaji

U V. i IV. st. pr. Kr. u Grčkoj je prevladana magično-teurgična medicina i dolazi do izuzetnog napretka prirodnih znanosti i medicine.³⁶ Ovo je osobito izraženo u djelima koja se prepisuju Hipokratu. Njegovi sljedbenici drže da je organizam sastavljen od sokova, od kojih

³¹ Isto.

³² Opis Ilira prema: Grmek 1954 (1), 38.

³³ Usp. Grmek 1954 (1), 38.

³⁴ Grmek 1954 (1), 39.

³⁵ Opis ilirske medicine prema: Grmek 1954 (1), 38-40.

³⁶ Grmek 1954 (1), 40.

su najvažniji krv, sluz te žuta i crna žuč. Čovjek je zdrav kad je odnos tih sokova pravilan. Ako se taj odnos poremeti, čovjek oboli. Za pojavu bolesti može biti odgovoran i zrak, koji je potreban svim dijelovima ljudskoga tijela. Osim toga, ljudsko zdravlje ovisi i o geografskoj sredini. Pri liječenju treba ojačati cijelo tijelo i pomoći organizmu u njegovoj prirodnoj borbi protiv bolesti.³⁷

Grci su i tvorci znanstvene higijene, čije je osnovno pravilo umjerenost.³⁸ *Vrijedna je antička spoznaja*, piše Grmek, *da zdrav duh može biti samo u zdravu tijelu*.³⁹

Grčka dostignuća u medicini prihvatili su i Rimljani pa nova medicinska nauka u naše krajeve dopire na dva načina: izravno preko grčkih kolonista (grčke kolonije na Jadranu nastaju u *zlatnom dobu grčke znanosti*) i posredno preko rimskih vojnika i doseljenika.⁴⁰ I Bazala i Grmek spominju poziv ilirskih vladara Hipokratu da dođe suzbijati epidemiju kužne bolesti koja je bila zavladała.⁴¹ Bilo je to vjerojatno oko 436. g. pr. Kr., a prema Hipokratovu biografu Soranu iz Efeza (kraj I. st.-početak II. st.), Hipokrat je odbio poziv nakon što se raspitao kakvi vjetrovi prevladavaju u ilirskim zemljama.⁴²

Poznato je da su u naše krajeve dolazili grčki liječnici, što nam potvrđuju i pronađene nadgrobne ploče općinskog liječnika Lukija Luska Eukarpa (III. st., Dobrota kraj Kotora) i vojničkog liječnika Marka Mucija Hegetora (II. st., Sisak).⁴³

Širenje grčkih kulturnih utjecaja u našim krajevima možemo pratiti i rasporedom Asklepijevih svetišta.⁴⁴ Asklepije je grčki bog liječništva, čiji znak (štap sa zmijom) i danas simbolizira medicinu.⁴⁵ Njegova mitološka kći Higijeja bila je božica zdravlja. Asklepijevi su hramovi u Starom vijeku bili važna medicinska središta. Jedno su takvo svetište Grci osnovali u Epidauru (današnjem Cavtatu) prema istoimenom gradu u Argolidi. U našem Epidauru, osnovan je sanktuarij u kojem su bolesnici spavali u iščekivanju da im bog preko snova dade upute za liječenje. Asklepijevi svećenici, koji su zapravo biliiskusni liječnici, ujutro su bolesnicima tumačili snove i otkrivali njihov smisao. Smatra se da se cavtatski asklepion nalazio na brdu Snježnici uz mjesto gdje se danas nalazi Eskulapova špilja. Budući da se smatra da su izbjeglice iz Epidaura osnovale Dubrovnik, na jednom stupu kneževa dvora u Dubrovniku napuljski je graditelj Onofrio de la Cava u XV. st. isklesao Eskulapa (rimsko ime

³⁷ Opis Hipokratovih shvaćanja prema: Grmek 1996, 94.

³⁸ Grmek 1996, 94.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Grmek 1954 (1), 40.

⁴¹ Bazala 1943, 11. Grmek 1954 (1), 40.

⁴² Grmek 1954 (1), 40.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Grmek 1996, 92.

Asklepija) kao bradatog starog alkemičara, kojeg posjećuje seljak s pijetlom u ruci kao tradicionalnom plaćom za liječnički savjet. Uz Eskulapov stup uzidana je kamena ploča sa stihovima u latinskom heksametru koji govore o tome da je na stupu uklesan Eskulap – slava naša. Stihovi dalje govore da je Eskulap rođen u Dubrovniku i da je pronašao liječničke vještine i proučio koja je trava dobra za koju upotrebu. Nastavlja se zatim, da je mudrost otaca htjela da bude uvršten među bogove, jer je nadmašio ljudske hvale, a gotovo nitko nije bolje od njega koristio cijelome svijetu. Primjetit ćemo da se u heksmatru tvrdi da je Eskulap rođen u Epidauru, što je po grčkoj mitologiji točno, ali ne potječe ipak iz našeg Epidaura, već iz prije spomenutoga Epidaura u Argolidi na Peloponezu.⁴⁶

2. 2. 2. Rimski utjecaji

Iako je Asklepijev kult do naših krajeva došao već iz Grčke, do proširenja Asklepijeva kulta po cijelom našem teritoriju dolazi pod rimskim vladanjem. Pronađeni natpisi svjedoče da su u Rimsko vrijeme postojali Eskulapovi hramovi u Naroni (Vid kod Metkovića), Solinu (Solinu), Poli (Puli) i Taurunumu (Zemunu). Brzom širenju ovoga kulta našim krajevima doprinijela je činjenica da su Iliri od davnine poštovali zmije (i njihov je mitski praotac zamišljan je kao zmijolik), a kao što je spomenuto, Eskulapov je simbol zmija ovijena oko štapa.⁴⁷

Gradovi koji su dobili status kolonija i municipija (Jader, Salona, Naron, Pola, Siscia, Sirmium itd.) uređeni su po uzoru na Rim. U njima su bile kuće od kamena i opeka, pravilne popločene ulice, prostrani trgovi, sportska igrališta i kupališta. Akvedukti (ostaci u Solinu, Zadru, Puli, Novalji itd.) su dovodili svježju vodu, a u mjestima gdje nije bilo akvedukata postojale su cisterne (ostaci u Istri). Kanalizacija i odvoz smeća bili su na velikoj visini. U svrhu liječenja upotrebljavali su većinu naših toplica (npr. *Aquae Jasae*, *Aquae Balissae*), a nema sumnje da su se prirodnim vrelima služili već ljudi neolitika, a zatim i ilirsko-keltska plemena. Postojali su članovi gradske uprave *edili* koji su u svakom gradu nadzirali čistoću ulica, trgova i javnih kupališta, ispravnost živežnih namirnica na tržnici, način gradnje novih zgrada, vodovoda i kanalizacija, raspodjelu vode, sahranjivanje i uopće brinuli o svim ustanovama i zbivanjima u vezi s komunalnom higijenom. U većim gradovima postojale su vješte babice, koje su pružale pomoć trudnicama, dojiljama i babinjačama te liječnici koji su poznavali grčku filozofiju i znanstvenu medicinu, iako njihov društveni i ekonomski položaj uglavnom nije bio povoljan. Najugledniji predstavnici liječničkoga zvanja bili su općinski

⁴⁶ Opis Asklepijevih hramova i kulta prema: Bazala 1943, 11-14. Grmek 1954 (1), 40-41.

⁴⁷ O širenju Eskulapova kulta prema: Grmek 1954 (1), 41.

liječnici (*archiatri populares*), koji su bili oslobođeni municipalnih poreza i primali redovitu plaću, uz dužnost da besplatno liječe siromahe, podučavaju izabrane mladiće u liječničkoj vještini i brinu za zaštitu od epidemija.⁴⁸

2. 2. 3. Širenje kršćanstva

Kršćanstvo se u Iliriku počinje širiti u III. i IV. st. Kod različitih čaranja miješaju se poganski i kršćanski elementi, iako nova religija sve više potiskuje poganstvo. Dok s jedne strane kršćanstvo dovodi do zanemarivanja tjelesne kulture i opće higijene, s druge strane pomaže medicinska djela propovijedanjem milosrđa. Legenda o sv. Hilarionu, koji je sažgao zmaja u Cavtatu simbolički prikazuje slom Eskulapova kulta. Nakon raspada Rimskoga Carstva 395. g. dalmatinski gradovi potpadaju pod bizantsku vlast pa se u njima održava visoka razina praktične i teoretske medicine. U VI. st., u vrijeme cara Justinijana (482.-565. g.) zakonski su regulirana pitanja javne zdravstvene službe i liječničke prakse te se uređuju bolnice i medicinske škole. Po uzoru na slične ustanove u Carigradu, u Zadru je 559. g. osnovan javni hospital.⁴⁹

U VI. st. Europu zahvaća jedna od najtežih pandemija kuge, koja je 544. harala u Dalmaciji (osobito u Saloni), a 545. opustošila je i Zadar. Novi val epidemije kuge prošao je našim područjem 587.-591. g., a tad su osobito stradali dalmatinski gradovi i Istra.⁵⁰

2. 3. Rani srednji vijek

U VI. i VII. st. naseljuju se u Ilirik (upravo opustošen od epidemije kuge) slavenski narodi. U novoj domovini zatekli su Ilirokelte, Romane, Gote, Hune i dr. Starosjedoci su se najduže održali u primorskim gradovima jer su slavenski došljaci prvenstveno naseljavali obradiva zemljišta uz rijeke i u primorju. U VIII. st. postoje hrvatske kneževine u Dalmaciji i Panoniji, a otprilike u IX. st. pokrštavaju se Hrvati, što je važno za povijest zdravstvenih prilika, budući da je u to vrijeme europska medicina bila u rukama crkvenih organizacija. Osobit položaj dalmatinskih gradova, koji su politički pripadali Bizantu, omogućio je Hrvatima da rano upoznaju i prihvate tekovine bizantske i latinske znanosti. Medicina u našim krajevima u ovom je razdoblju smjesa autohtone narodne animističke medicine (donesene iz slavenske pradomovine), ostataka medicine ilirsko-rimskih starosjedilaca i elemenata bizantske, arapske i samostanske latinske medicine. Bazala spominje i germanski i njemački utjecaj.⁵¹ U prvim stoljećima nakon doseljenja prevladavala je slavenska medicina, a

⁴⁸ Opis rimske komunalne higijene i liječnika prema: Grmek 1954 (1), 41-44.

⁴⁹ Opis vremena širenja kršćanstva prema: Grmek 1954 (1), 45.

⁵⁰ O kugi u VI. stoljeću prema: Grmek 1954 (1), 45.

⁵¹ Bazala 1943, 18-19.

nakon pokrštenja jača samostanska latinska medicina, dok se stara slavenska medicina potiskuje kao ostatak poganstva.⁵²

2. 3. 1. Medicinska shvaćanja Južnih Slavena

Sačuvano je malo neposrednih podataka o zdravstvenim prilikama i medicinskim shvaćanjima Južnih Slavena.⁵³ Ono što je poznato moralo se rekonstruirati na temelju usporednih analiza povijesnih vijesti te etnografske i filološke građe.⁵⁴ Bazala donosi vrlo oskudne informacije o medicinskim shvaćanjima Hrvata, odnosno Južnih Slavena nakon dolaska u novu domovinu, ali tom se problemu detaljnije posvetio Grmek pa ćemo dolje iznijeti neka njegova saznanja.

Južni Slaveni bili su visoka i vitka stasa, ali krepki i snažni, crvenkaste puti i svijetle kose; hrana im je bila jednostavna i nisu mnogo marili za tjelesnu čistoću (Prokopije, 490.-565. g.). Lako su podnosili žegu, studen, kišu, golotinju i nestašicu hrane (Maurikije, 539.-602. g.). Bavili su se ratarstvom, stočarstvom, pčelarstvom, lovom i ribolovom; a hranili se žitaricama, voćem i povrćem, mesom divljači i domaćih životinja, ribama, mlijekom, sirom i medom. Pili su medovinu i pivo od ječma i hmelja, a zbog pijanstva su katkad stradali u bitkama. Stanovali su u niskim drvenim kolibama i zemunicama u malenim naseljima, sastavljenim od članova jedne obitelji patrijarhalnoga tipa. Odjeću su radili od platna, sukna i krzna. Tehniku obrade metala razvili su još u staroj domovini. Jedini pouzdani podatak o religiji starih južnih Slavena donosi Prokopije. On piše da vjeruju u jednoga boga, tvorca strijela, gospodara svega, a žrtvuju mu goveda i svakojake žrtve; o sudbini neznaju ništa, niti dopuštaju da ima kakvu moć nad ljudima. Poštuju i rijeke i vile i neka druga božanstva pa i njima prinose žrtve i kod tih žrtava vraćaju. U slavenskim jezicima *vračanje* znači i liječenje i vršenje magičnih postupaka pa je onda vrač ujedno i liječnik i čarobnjak. Magija i empirija nerazlučivo su povezane u primitivnoj slavenskoj medicini. Velik broj starih narodnih naziva za dijelove tijela i važne organe svjedoči o dobrom poznavanju anatomije. U fiziologiji, važno je pneumatsko shvaćanje prema kojemu je osnova života *duša*, koja je zapravo *dah*. Čovjek umire kad posljednji put izdahne, odnosno kad izdahne *dušu*. Sjedište *duše* je krv (koja je i nosilac životne snage), ali i neki organi (oči, srce i slezena). Pet je vrsta uzroka bolesti: nepovoljni materijalni faktori, psihička stanja, humoralne poremetnje u organizmu, nasljeđa ili magično-teurgični uzroci. Jedan od nepovoljnih materijalnih faktora je pogrešna prehrana, a vrijedan podatak o slavenskom poznavanju ispravne prehrane donosi Pavao Đakon (720.-

⁵² Slika dolaska Slavena s obzirom na zdravstvene prilike prema: Grmek 1954 (1), 46-47. Grmek 1996, 96.

⁵³ Grmek 1954 (1), 47.

⁵⁴ Isto.

799. g.), koji piše da je njegov pradjed Lopichis oko 620. g. pobjegao iz avarskoga ropstva i u svojem lutanju došao u zemlju Južnih Slavena gdje mu je neka stara žena pružila utočište. Slavenska je starica vidjela da je izgladnio pa ga je u početku hranila malim obrocima, koje je postepeno povećavala. Da ga je odmah obilno nahranila, sigurno bi obolio. Teška tuga smatrala se opasnim psihičkim stanjem jer može dovesti do bolesti i smrti. Najvažniji humoralni patogenetski faktori su promjene u krvi (*pokvarena krv*), koje mogu izazvati osipe na koži i *žive rane* (nemaju vidljivog uzroka, nego su odraz unutrašnjih poremećaja, izbijaju same od sebe kao što živa voda izvire iz zemlje). Bila im je poznata i mogućnost nasljeđivanja bolesti. Vjerovali su u magičnu patogenezu, pa se smatralo da su gotovo sve bolesti unutrašnjih organa posljedica neprijateljskoga čaranja, opsjednutosti zlim duhovima ili kazna uvrijeđenoga božanstva. Bolesti nastaju tako da se čovjeku magičnim putem oduzme nešto bitno (npr. dio duše), ili nešto suvišno uđe u ljudsko tijelo (npr. nekakav predmet, crv ili zao duh). Takvog zloduha su stari Slaveni zvali бѣс, što nam objašnjava podrijetlo riječi *bjesnilo* i *bjesnoća*, kojima se u narodu označavaju manična psihička stanja. Brojni sinonimi za vrućicu (jeza, ognica, groznica, tresavica) pokazuju da su Slaveni taj simptom smatrali značajnim. Slavenski nazivi bolesti (sušica, žutica, svrab) svjedoče nam o poistovjećivanju bolesti s najupadljivijim simptomom, što je uobičajeno kod primitivnih naroda. Kao što uzroci bolesti mogu biti i prirodni i magično-teurgični, tako i terapija može biti dvovrsna. Najvažniji terapijski čin kod Južnih Slavena bio je zavjet i žrtva božanstvu. Bolesnici su se obraćali plemenskim čarobnjacima, koji su poznavali magične postupke liječenja pomoću riječi (bajanje), grafičkih znakova (čaranje), bilja i glazbe. Najčešći nazivi za plemenskog liječnika bili su *volhv* i *vrač* (oboje indoeuropskog porijekla pa ukazuje na prastare utjecaje). Suvremene riječi *liječnik*, *lijek* i *liječiti* nalaze se već u staroslavenskom jeziku лекаръ, лекъ, лечити, ali su zapravo preuzete od Gota koji su svoje liječnike zvali *lekeis*. Liječenjem su se bavile i slavenske žene, a takve se žene u starim hrvatskim izvorima zovu *tvarnice*. One su poznavale ljekovito bilje od kojeg su pripremale lijekove, ljubavne napitke i abortive. Pomoć kod poroda bila je u rukama starih žena, babica. Slavenski su plemenski vračevi mnogo znali o djelovanju biljnih droga, o raznim kirurškim intervencijama i psihoterapiji. Etimologija nekih starih imena biljaka pokazuje da su starim Slavenima bila poznata njihova farmakološka svojstva (npr. bun ili blen izaziva stanje bunila, od kihavca se kiše, itd.⁵⁵). Južni Slaveni vjerovali su da za gotovo svaku bolest postoji specifična ljekovita biljka, i isto tako da

⁵⁵ Vidi više u: Grmek 1954 (1), 49-50.

je gotovo svaka biljka ljekovita za barem jednu bolest. Jedna pak trava (koja se u narodu zove *trava od razgona*) liječi sve bolesti.⁵⁶

2. 3. 2. Utjecaji na južnoslavenska, odnosno hrvatska shvaćanja medicine

Slaveni su dolaskom u novu domovinu zatekli na tom prostoru narode koji su ovdje obitavali već prije njihova dolaska. Medicinska shvaćanja starosjedioca utjecala su i na njihovu medicinu.

Od ilirsko-rimskih starosjedilaca preuzeli su neke magične koncepcije (prastaro mediteransko vjerovanje u urokljive oči) i neke racionalne lijekove (maslinovo ulje i kamilicu, koju su zvali *raman* ili *rmanj* – rimska biljka). Preko dalmatinskih gradova širio se utjecaj bizantske medicine, sastavljene od starogrčke znanstvene medicine, romanskog načina organizacije zdravstvene službe i javne higijene te kršćanske teurgije. Bizantinci daruju Zadru moći sv. Stošije, a Kotoru moći sv. Tripuna. Kršćani su svetačke relikvije cijenili kao najbolju obranu od bolesti (isto tako i kao najbolji lijek) pa su ovo bili vrlo dragocjeni pokloni. Kroničari bilježe mnoga čudesna ozdravljenja 804. g., kad je zadarski biskup Donat prenosio tijelo sv. Stošije iz Carigrada u Zadar. Vidimo dakle da su ijatričke funkcije poganskih božanstava prelazile na kršćanske svece. S vremenom zaštitnik Dubrovnika će postati sv. Vlaho, pomagač u bolesti grla, zaštitnik Hrvata uopće sv. Rok, koji liječi razne neizlječive rane i čijim se imenom nazivaju mnogi pučki lijekovi, sv. Kuzma i sv. Damjan postat će i kod nas zaštitnici bolesnika i liječnika. Kršćanstvo je prihvatilo i vjerovanje u demonsko podrijetlo pojedinih bolesti pa su redovnici počeli istjerivati zle duhove. Razdoblje od IX.-XI. st. doba je velikoga razvoja arapske medicine, veliki liječnici arapske sfere (Rhazes, 865.-925. g., Avicena, 980.-1037. g.) živjeli su u isto vrijeme kad i hrvatski vladari (Domagoj, vladao oko 864. do 876., Branimir, prva polovica IX. st.-nakon 892., Tomislav, hrvatski vladar približno od 910. do 928., odnosno Stjepan Držislav, oko polovice X. st.-997., Svetoslav, hrvatski kralj od 997. do približno 1000., Krešimir, hrvatski kralj približno od 1000. do približno 1030. i Gojslav, druga polovica X. st.-oko 1020.), međutim nemamo sigurnih podataka o vezama Hrvatske s arapskom medicinom. Ipak ona je Hrvatima morala biti poznata, na što ukazuje i srednjovjekovna balada o *Lijepoj Vidi*, koju je arapski trgovac namamio u svoj brod obećavši joj lijek za njeno bolesno dijete. Unatoč ranim izravnim vezama Hrvata s Arapima, arapska će medicina na našim prostorima dobiti veće značenje tek u XIV. i XV. st. kad dopire u latiniziranom skolastičkom obliku i kad je donose turski osvajači. Za razvoj hrvatske medicine u Srednjem vijeku presudan je zapadnoeuropski utjecaj.

⁵⁶ Opis Južnih Slavena i njihovih medicinskih shvaćanja prema: Grmek 1954 (1), 47-50. Grmek 1996, 96.

Medicinu između VI. i XI. st., koja postoji u zapadnoj Europi povjesničari nazivaju latinskom samostanskom medicinom. To je primitivna medicina, skromni ostatak antičke znanosti i u tom je razdoblju u rukama katoličkih svećenika i redovnika. U medicinskoj i znanstvenoj djelatnosti najvažniji je bio benediktinski red. U Hrvatskoj tada postoji niz benediktinskih samostana (Zadar, Rab, Biograd, Split itd.), a prvi se na poziv kneza Trpimira otvara 852. g. u Rižinicama. Svi su oni uređeni po benediktinskim pravilima (*Regula sv. Benedikta*), u kojima je cijelo jedno poglavlje posvećeno uputama o postupku s bolesnom braćom. Postoji poseban redovnik koji brine za bolesnu braću i jedan koji brine za nemoćnike i siromašne bolesnike koji nisu zaređeni. U samostanskim se vrtovima uzgaja ljekovito bilje, a u samostanskim knjižnicama se čuvaju rukopisi medicinskih djela (enciklopedija Izidora iz Seville, između 560. i 570-636. g., djela Dioskorida, oko 40.-90. g., Galena itd.). Najstariji po imenu poznati Hrvat koji se bavio liječenjem je benediktinac Grgur, opat samostana sv. Petra u Selu (od otpr. 1090. do 1106. g.), što saznajemo iz samostanskoga kartulara. Kad bi onemoćali ili teško oboljeli, u benediktinske su se samostane sklanjali i crkveni i svjetovni veledostojnici.⁵⁷

Osim onoga u Zadru, koji se pojavio već u VI. st. i osnovan je po bizantskom uzoru, hospitali su u Hrvatskoj osnovani nakon XI. st. i to po zapadnoeuropskim uzorima. Funkcija im je bila više humanitarna nego medicinska, a nastajali su u autonomnim gradovima uz samostane. Za njihov osnutak važan je dolazak novih crkvenih redova: templara i cistercita.⁵⁸

Samostanska medicina prevladavala je do prve polovice XIII. st., a u drugoj polovici XIII. st. u Hrvatsku prodire napredak europske medicine te se uz samostansku javlja i skolastička medicina.⁵⁹ U Hrvatsku tada dolaze liječnici izučeni na znamenitim europskim sveučilištima,⁶⁰ a o nekima od njih bit će više riječi u kasnijim poglavljima.

2. 3. 3. Srednjovjekovno shvaćanje bolesti i liječenja

U Srednjem vijeku su vjerska shvaćanja bila odlučna za objašnjavanje svih prirodnih pojava pa su tako i bolest i ozdravljenje bili moralni, metafizički problem. Bolesti su često imale moralnu genezu, shvaćane su kao božje kazne ili iskušenja. Isto se tako vjerovalo da bolesti može izazvati Sotona. U Brižinskim spomenicima, nastalim negdje prije 1000. g. tvrdi se da, da Adam nije sagriješio ne bi bilo ni bolesti, ni starosti, ni smrti. Bolesti su kazna za grijeh, djelo su sotone i napadaju ljudski rod jer je povjerovao zloduhu. Srednjovjekovni Hrvati vjerovali su u zloduha *nežita*, koji ulazi u čovjekovu glavu i srče mu mozak, lomi čeljusti, krivi vrat i runi zube. Nakaznosti su se smatrale kaznama za grijeh roditelja.

⁵⁷ O utjecajima na južnoslavensku i hrvatsku medicinu prema: Bazala 1943, 20. Grmek 1954 (1), 50-54.

⁵⁸ O hospitalima prema: Grmek 1954 (1), 56.

⁵⁹ Usp. Grmek 1954 (1), 63.

⁶⁰ Grmek 1954 (1), 63.

Spomenuto je već da su kao najbolji lijek smatrani zagovori svetaca. Liječilo se po analogiji: npr. kosti svetačke ruke liječe bolesti ruku. U našim crkvama postojale su moći s dijelovima tijela svetaca. Neki su već spomenuti (moći sv. Tripuna u Kotoru, sv. Stošije i sv. Šimuna u Zadru, sv. Vlaha u Dubrovniku). Vjerovalo se da pojedini ljudi već za života imaju sposobnost da ozdravljaju bolesnike, a bolesnici su se često zavjetovali da će, ako ozdrave pokloniti crkvi neki posjed ili se zaređiti.⁶¹

3. Srednji vijek

Spomenuto je da su na našem području od XI. st. nadalje podizani hospitali (Sv. Petar na Bojišću kod Nina 1186. g., Dubrovnik 1347. g., prvi hospital u Zagrebu spominje se 1357. g. itd.⁶²), kojima svrha nije bila toliko liječenje bolesnika, koliko humanitarna. Od drugih zdravstvenih ustanova postojale su i ljekarne. Najstarija europska ljekarna *Male braće* osnovana je u Dubrovniku 1317. g. Ljekarna u Splitu osnovana je 1352. g., a u Zagrebu (na Griču) 1355. g.⁶³ U početku ljekarnama su upravljali liječnici, odnosno ljekarnik koji je ujedno bio i liječnik, osobito ako je to bio svećenik koji je učio i liječništvo i ljekarništvo i poznao ljekovito bilje, a kasnije se liječništvo i ljekarništvo razdjeljuje te se ljekarnicima i liječnicima zabranjuje udruživanje,⁶⁴ što ćemo vidjeti i u statutima dalmatinskih gradova. Pojedini su gradovi držali po dva liječnika: liječnika-fizika i liječnika-kirurga. Budući da su se operacije držale nedostojnima pravoga liječnika njima su se bavili kirurzi, a liječenjem unutarnjih bolesti fizici.⁶⁵ Gradski statuti sadržavali su zdravstvene propise o kojima će više riječi biti dalje u radu. Za izolaciju gubavaca postojali su posebni hospitali – tzv. leprozatoriji (Zagreb; Dubrovnik 1320. g. na Pilama, 1463. g. na Pločama; Trogir 1372. g. na Čiovu).⁶⁶ Zbog čestih epidemija kuge Dubrovnik 1377. g. uvodi karantenu, jednu od prvih u Europi.⁶⁷ Strancima i domaćima koji su dolazili iz zaraženih krajeva bilo je zabranjeno ući u grad bez da prvo provedu mjesec dana na otoku Mrkanu ili Cavtatu (gdje su bile karantene) te se ondje podvrgnu temeljitom čišćenju.⁶⁸ Zbog navale kuge u Dubrovniku 1526. g., kad je umrlo 84 plemića i 80 plemkinja, više nije bilo dosta plemića da popune Veliko vijeće.⁶⁹ Tada je

⁶¹ Srednjovjekovno shvaćanje bolesti i liječenja prema: Grmek 1954 (1), 54-56.

⁶² Bazala 1943, 20-22.

⁶³ Bazala 1943, 26.

⁶⁴ Usp. Bazala 1943, 26.

⁶⁵ Isto, 40-41.

⁶⁶ Bazala 1943, 32.

⁶⁷ Isto, 32-33.

⁶⁸ Isto, 34-35.

⁶⁹ Isto, 37.

odlučeno da se za plemiće postave ugledniji građani i od onda Dubrovnik ima dvije vrste plemića, stare i mlađe.⁷⁰

Prvi liječnici u Panonskoj Hrvatskoj, a posebice u Zagrebu su bili svećenici, koji su uz bogoslovlje učili i neku vrstu liječništva (pastoralnu medicinu). Šestina kanonika zagrebačkoga kaptola morala je biti osposobljena za liječnike, a medicinom i liječenjem morali su se baviti po posebnim propisima. Njihovo je znanje bilo slabo, osnovano na već tada zastarjelim srednjovječnim idejama, a služili su se latinskim djelima tadašnje medicine ili raznim hebrejskim, grčkim i arapskim djelima u latinskom prijevodu.⁷¹ Svećenici-liječnici nisu se bavili kirurgijom i operacijama, jer je, kao što je već spomenuto, liječnicima taj posao ispod časti, a i kao svećenicima to im je branila i bula pape Honorija III. (papa od 1216. do 1227. g.).⁷²

Situacija se donekle popravila kad su 1511. g. kao kalendarski prilog misalu zagrebačke biskupije objavljena *salernitanska pravila*, iako su ona u ostalom kulturnom svijetu već davno bila zastarjela. Medicinska škola, koja se razvila u Salernu, grčkom gradu u Južnoj Italiji u ranom Srednjem vijeku, igrala je neobično važnu ulogu u medicini kroz cijeli Srednji vijek, no k nama je došla prilično kasno. Ideje salernitanske škole bile su s vremenom mijenjane i popravljane, a neke i posve zabačene u trenutku kad je ta škola počela širiti svoj utjecaj u našim krajevima. U XII. st. nastala je knjižica *Regimen sanitatis salernitanum* (*Salernska pravila o zdravlju*⁷³) koja je sadržavala nešto anatomske i fiziološke podatke, i dosta dijetetskih, farmakoloških i terapijskih uputa. Ima nekih savjeta koji ne mogu podnijeti kritiku, ali i nekih sasvim ispravnih. Kroz Srednji vijek knjižica je doživjela stotine izdanja i teško je reći koja je varijanta prva unesena u naše krajeve, ali sama činjenica da je jedna varijanta ovamo presađena u XVI. st., piše Bazala, *pokazuje, kako je u to vrijeme kod nas i u medicini bio još uvijek živ Srednji vijek!*⁷⁴

U Varaždinu liječnici se prvi put spominju u zapisnicima 1454.-1464. g., mada ih je nesumnjivo bilo i prije. Društveni im je položaj skroman, uz liječenje bavili su se i obrtima, trgovinom i poljodjelstvom. I samo im je liječenje bilo obrt, nisu bili školovani, već izučeni kod kojega drugoga majstora, a i oni su uzimali mlađe k sebi na nauk. Lijekove su radili sami i skupo ih naplaćivali.⁷⁵

⁷⁰ Isto.

⁷¹ O medicinskoj situaciji u sjevernoj Hrvatskoj prema: Bazala 1943, 48-49.

⁷² Usp. Bazala 1943, 50.

⁷³ Prijevod prema natuknici mrežnog izdanja *Hrvatske enciklopedije* Leksikografskog zavoda Miroslava Krlež: *Salernska medicinska škola*.

⁷⁴ Bazala 1943, 50. O salernitanskoj školi prema: Bazala 1943, 49-50.

⁷⁵ O liječnicima u Varaždinu prema: Bazala 1943, 53-54.

3. 1. Statuti srednjovjekovnih gradova

Naši najstariji sudsko-medicinski i higijenski propisi sačuvani su u statutima autonomnih gradova i općina, koji su nastali u XIII. i XIV. st., te su kasnije nadopunjavani.⁷⁶ U njima su postojale odredbe o odstranjivanju smeća i nečisti, o suzbijanju razvratnosti, uređena su pitanja prodaje mesa i ribe itd.⁷⁷

Nešto o zdravstvenim uredbama u Zagrebu u svojoj knjizi (1943. g.) piše Bazala. Prvo što spominje je uredba iz *Zlatne bule Bele IV. slobodnom gradu na brdu Gradecu iz 1242. g.* u kojoj je određeno, da je onaj tko drugoga rani dužan platiti ranjeniku liječnika:

*Ako pak netko rani drugoga nožem, mačem, sulicom ili strijelom ili na neki sličan način, a ranjenik bude bez gubitka udova izliječen, neka namiri liječnika oštećenoga i plati oštećenome 25 penza, a 5 penza na korist općine. Ako pak bude osakaćen, neka namiri oštećenikova liječnika i neka plati oštećeniku 10 maraka, a općini 10 penza.*⁷⁸

O higijeni kakva je vladala Bazala zaključuje prema propisima gradskih magistrata, koji redovito zabranjuju neke nepodopštine, loše navike ili uopće nehigijenski rad građana te uvode propise za njihovo poboljšanje.⁷⁹ U ediktu zagrebačkoga magistrata iz 1425. g. propisuje se da štacunari i ljekarnici moraju imati valjane mjere, maksimiraju se cijene kruha, ulja i nekih drugih namirnica. Ribarima se dozvoljava da prodaju samo onu ribu koju su sami uhvatili, a općenito je zabranjeno prodavanje izvan trga. *Čovječje blato* u kući sabrano i drugi *smrdljivi gad*, piše Bazala, ne smije se bacati na javne ulice.⁸⁰ Svinje se moraju držati zatvorene, ako kome učine štetu ili potkopaju gradske zidine sudac i prisežnici ih mogu uzeti za sebe. Lešine ljudi i životinja ne smiju se bacati na ulicu; nijedna prodavačica na trgu ne smije, dok prodaje, šivati ili presti nad svojih stvarima.⁸¹

U statutima dalmatinskih gradova nalazimo također mnoge propise koji se odnose na higijenu, odnosno zdravstvena pitanja. I u njima nalazimo netom spomenutu odredbu o pređenju. U *Statutu grada Trogira*, iz 1322. g. stoji odredba:

*Ako koja žena prodavajući nešto na trgu (što se može zagaditi) prede ili češlja vunu, neka plati komuni globu od pet solida. I svatko može (taj prekršaj) prijaviti i neka (za to) dobije polovicu globe.*⁸²

⁷⁶ Usp. Bazala 1943, 31. Ferri 1954, 138.

⁷⁷ Usp. Bazala 1943, 31.

⁷⁸ *Zlatna bula Bele IV. slobodnom gradu na brdu Gradecu g. 1242.* 1952, 50.

⁷⁹ Bazala 1943, 31.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Opis higijenskih odredbi u Zagrebu prema: Bazala 1943, 31-32.

⁸² *Statut grada Trogira* 1988, 91. Preveli: Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo.

Općenito, u statutima dalmatinskih gradova, regulirana je prodaja mesa (u mesnici), ribe (u ribarnici) te prodaja vina, izvoz i dovoz žita itd.

Gore u radu vidjeli smo da *Zlatna bula Bele IV.* određuje kaznu za onoga tko bi nekoga ranio. Ova su pitanja precizirana u statutima dalmatinskih gradova pa se u njima posebne odredbe donose za ozljede u kojima je rana nastala ili nije, u kojima je došlo do krvarenja ili nije, o kažnjavanju onoga tko nekoga udari, o kažnjavanju onoga tko nekoga udari batom ili štapom, o kažnjavanju onoga tko nekoga udari toliko da izgubi ud itd. U *Mljetskom statutu* iz 1345. g. stoji, primjerice, odredba *O ranama koje nisu smrtonosne*, koja također određuje plaćanje troškova liječenja:

*Naređujemo i određujemo za svakog onog koji bude drugoga ranio mačem, nožem, željeznom toljagom, kamenom ili drugim oružjem i okrvavi ga, a ranjeni ne umre, da mora platiti svaki put mljetskoj Općini pet perpera globe, a ranjenome troškove liječenja i svu štetu koju mu je nanio tom ozljedom. A tko ozljedi drugoga pesnicom ili rukom po obrazu tako da mu poteče krv iz nosa, mora odmah rečenoj Općini platiti jedan perper.*⁸³

Kazne za svakolika ranjavanja u statutima dalmatinskih gradova uglavnom su novčane, nekad i recipročne (ud za ud, nos za nos). Tako npr. odredba *O gubitku udova* iz *Korčulanskoga statuta* određuje:

*Isto tako je određeno i naređeno, ako onaj tko je ozlijeđen izgubi koji ud uslijed udarca, tj. ruku, nogu, nos, oko (ili) jezik, neka ozljeditelj plati sto perpera, od kojih polovica neka bude Komuni, a druga polovica onome tko izgubi ud, ako (ga) bude u roku tužio. A ako ozljeditelj ne bude imao odakle platiti, neka izgubi ud za ud. (To pravilo ne vrijedi) ako je (to) počinio braneći se, (a) ta se (samo)obrana mora zakonito dokazati (iskazom) dvojice vjerodostojnih svjedoka ili time da je općepoznata.*⁸⁴

Komunalna higijena još je jedno od važnih pitanja u statutima dalmatinskih gradova. Zabranjuje se bacanje izmeta na ulice (*Statut grada Skradina*, 1304./1312. g.⁸⁵),⁸⁶ zabranjuje se vršenje nužde pred tuđom kućom, ostavljanje smeća pred vratima grada, držanje svinja u gradu i predgrađu (*Statut grada Splita*, 1312. g.).⁸⁷ *Statut grada Dubrovnika* (1272. g.) ima propise o kanalizaciji i septičkim jamama,⁸⁸ a *Korčulanski statut* ima odredbu i o gradnji

⁸³ *Mljetski statut* 2002, 61. Preveli: Ante Marinović i Ivo Veselić.

⁸⁴ *Korčulanski statut* 1995, 113. Preveo: Antun Cvitanić.

⁸⁵ Datacija prema: Birin 2002, 131.

⁸⁶ *Statut grada Skradina* 2002, 219.

⁸⁷ *Statut grada Splita* 1998, 657, 669, 725.

⁸⁸ *Statut grada Dubrovnika* 2002, 299, 323.

cisterni.⁸⁹ Nije zanemarena ni briga o izvorima vode pa donosimo jedan od propisa o zaštiti lokvi iz *Bračkoga statuta* (1305. g., *Treća knjiga reformacija* iz 1435. g.):

Također utvrđujemo i naređujemo, ako bi ubuduće koja žena ili osoba prala kakvu stvar u lokvama Pišće ili u lokvama svetoga Andrije ili u lokvi Poganici ili u kojoj drugoj ograđenoj lokvi ili lokvi koja služi za opskrbliivanje ljudi (vodom), neka takav prekršitelj plati kaznu od pet libara malih (denara) od koje globe polovica neka pripadne komuni a druga (polovica) prijavitelju. A ako takva osoba-prekršitelj ne uzmogne platiti niti ima odakle platiti, neka se bičuje od crkve svete Marije u Nerežišćima pa do crkve svetoga Petra. Nego, ako bi netko htio prati, može prati u kamenicama koje su blizu lokava ili inače izvan rečenih lokava.⁹⁰

U *Statutu grada Trogira* spominju se konkretno liječnici i ljekarnici, kojima se zabranjuje udruživanje u poslovanju i udaljavanje iz grada bez dozvole. Ovako glase te odredbe:

O KAŽNJAVANJU LJEKARNIKA I LIJEČNIKA KOJI SE UDRUŽE U POSLOVANJU

Određujemo da se nijedan ljekarnik koji prima plaću od komune ne smije udruživati u poslovanju s liječnikom kojega komuna plaća kad se radi o stvarima ljekarne tog plaćenog ljekarnika ili pak liječnika koje služe za potrebe bolesnika. A ako bi se otkrilo da su liječnik ili ljekarnik u takvom ortaštvu, neka svatko od njih jer su napravili takav prekršaj plati trogirskoj komuni dvadesetpet libara malih, a to ortaštvo neka ne vrijedi i neka ne obvezuje. I taj liječnik i ljekarnik moraju se zakleti kada polažu prisegu (pri nastupu) svoje službe da nikako neće skupa osnivati ni imati takvo ortaštvo.⁹¹

O KAŽNJAVANJU LIJEČNIKA, NOTARA I LJEKARNIKA KOJI SE UDALJE IZ GRADA BEZ DOZVOLE

Naređujemo da se plaćeni trogirski komunalni liječnik, notar i ljekarnik ne smiju nikako udaljiti iz trogirskog distrikta bez dopuštenja kneza i njegovih sudaca ili većine njih. A onaj tko postupi suprotno, neka za kaznu plati komuni i to liječnik dvadesetpet libara malih, a notar i ljekarnik pet libara za svaki prekršaj. Ako netko od njih dobije spomenuto dopuštenje, tada je trogirski knez dužan zapisati sve dane tokom kojih je (taj) bio odsutan i pobrinuti se da se ti dani odrade u korist komune. A ako ne bi dobio dopuštenje a ipak bi se udaljio, kao

⁸⁹ *Korčulanski statut* 1995, 199-200.

⁹⁰ *Brački statut* 2006, 427. Preveo: Antun Cvitanić.

⁹¹ *Statut grada Trogira* 1988, 107.

što je rečeno, uz plaćanje prije navedenih globa, neka je dužan odraditi sve dane tokom kojih je bio odsutan.⁹²

I kužna opasnost očitava se u statutima dalmatinskih gradova. *Statut grada Splita*⁹³ i *Statut grada Trogira*⁹⁴ brane cjelivanje mrtvacu i bacanje na tijelo mrtvacu da se počinitelji ne bi zarazili ili okužili. U *Bračkom statutu (Druga knjiga reformacija, 1423. g.)* određuje se poseban način sastavljanja oporuke u vrijeme kuge.⁹⁵ *Korčulanski statut* ima propis o onima koji dolaze iz okuženih mjesta:

*Isto tako određujemo da se nijedan građanin ili otočanin ne usudi prihvatiti kući neku osobu koja dolazi iz okuženih mjesta ili (onih) gdje hara kuga, pod (prijetnjom) kazne od pedeset perpera, od kojih polovica neka pripadne komuni, a druga (polovica) prijavitelju. A ako tko uputi zahtjev (komunalnoj vlasti) u njihovu korist ili (ga) dade uputiti, neka plati komuni dvadeset pet perpera. A ako tko kupi od njih neku odjeću, neka bude prognan i izgnan na prisilni boravak s otoka na dva mjeseca.*⁹⁶

O zdravstvenim propisima dalmatinskih statuta iz srednjega vijeka pisao je Rafo Ferri u svojem radu *Zdravstveni propisi dalmatinskih statuta iz srednjeg vijeka* (1954. g.). On piše da su statute dalmatinskih gradova uglavnom sastavljali pravnici školovani u Italiji pa oni većinom odražavaju romanske pravne nazore prilagođene na naš teren, odnosno na svaki grad i njegovo lokalno običajno pravo, a tome u prilog govore i brojni slavenski izrazi u tim statutima (npr. babica, bakul, župan, lokva, njiva, sinokoša).⁹⁷ Za potrebe svoga rada proučio je statute sljedećih gradova (navodimo ih kako su označeni Ferrijevom radu): *Korčule* (1265. g.), *Dubrovnika* (1272. g.), *Zadra* (1305. g.), *Splita* (1312. g.), *Trogira* (1322. g.), *Hvara* (1331. g.), *Skradina* (cca 1350. g.), *Šibenika* (1379. g.), te otoka *Brača* (1305. g.) i brđanske republike *Poljica* (1400. g.).⁹⁸ Napominje, naravno, da su neke odredbe donesene kasnije te da skupine tih kasnijih odredaba obično čine *Knjige reformacija*.⁹⁹ Osim Poljičkoga statuta, koji je pisan hrvatskim jezikom i bosančicom, svi su navedeni statuti pisani latinskim jezikom.¹⁰⁰

U posebnim odlomcima Ferri se osvrnuo na odredbe statuta o liječnicima, apotekarima, vječima, javnoj higijeni, zaraznim bolestima, mjerama protiv malarije,

⁹² Isto, 107-108.

⁹³ *Statut grada Splita* 1998, 665.

⁹⁴ *Statut grada Trogira* 1988, 205-206.

⁹⁵ *Brački statut* 2006, 393.

⁹⁶ *Korčulanski statut* 1995, 152-153.

⁹⁷ Ferri 1954, 138.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Usp. Ferri 1954, 138.

¹⁰⁰ Ferri 1954, 138.

alkoholizma i perversnosti, sudsko-medicinskom vještačenju, radnim uvjetima i prehrani. Gdje su nedostajali spomeni u statutima nadopunio ih je spomenima u službenim spisima i arhivskim podacima. Ovdje ćemo donijeti saznanja iz nekih od tih odlomaka.

Iako *Statut grada Dubrovnika* iz 1272. g. ne spominje liječnike, oni se spominju u službenim spisima od 1280. g. Liječnici su od grada dobili stan i plaću, a iz reformacija dubrovačkoga statuta iz 1310. g. saznajemo da je vanjskim liječnicima koji nisu bili u gradskoj službi bilo zabranjeno vršenje prakse. *Statut grada Splita* određuje da liječnik ima pravo na honorar samo ako izliječi bolesnika, s time da ako se bolest vrati kroz 15 dana iza izlječenja liječnik mora vratiti dobiveni honorar. Inače gradski je liječnik primao i stalnu plaću od grada. *Statut grada Trogira* spominje liječnike, a te su odredbe donesene gore u radu. Šibenski statut gradskog liječnika spominje u odredbi o prijavi tjelesnih ozljeda. Hvarski statut ne spominje liječnike, ali se oni spominju u naknadnim zakonima iz 1641. g. u vezi povisivanja plaće. Tad se određuje da plaća liječniku bude za jednu trećinu veća nego kirurgu. Ferri ovdje napominje da su *još od Srednjega vijeka samo liječnici bili školovani, dok su kirurzi bili empiričari, koji su se istovremeno bavili brijanjem*.¹⁰¹ Kirurgija se razvila u posebnu granu medicinske nauke tek razvojem anestezije na početku XIX. st.¹⁰² U statutima Zadra, Korčule, Skradina, Brača, Lastova, Mljet, Stona i Poljica, liječnici se ne spominju.¹⁰³

Ljekarnici se spominju u *Statutu grada Dubrovnika* gdje je određeno da moraju imati točne vage, u *Zadarskom statutu*, koji propisuje da moraju imati sve droge čiste i ispravne bez patvorina. *Šibenski statut* dozvoljava da ljekarne budu otvorene i za najvećih blagdana. *Statut grada Splita* spominje ljekarnika u odredbi u kojoj mu zabranjuje udruživanje s liječnicima, a ovu smo odredbu vidjeli gore u *Statutu grada Trogira*. Ova se odredba nalazi i u Dubrovniku u zakonu iz 1331. g.¹⁰⁴

Dalmatinski statuti vrače nazivaju *herbarii*. U početku je to imalo značenje *travari*, a kasnije *čarobnjaci*, analogno našoj riječi *vrač*. Razvitkom znanstvene medicine slabila je primjena pučkoga empirizma kod naših vračeva, a jačala primjena čarobnjaštva pa te dvije metode dolaze do izražaja i u stilizaciji statutarnih propisa. Tako se u statutima Brača i Hvara vračarska praksa naziva *herbaria* pa je kazna relativno blaga (prema nahođenju gradskoga kneza i njegovih sudaca). U Dubrovniku i Korčuli vračarski se rad naziva *erbaria vel maleficium erbarie* pa su i kazne strože. Statuti predviđaju smrtnu kaznu za one vračeve koji bi svojim liječenjem osakatili ili usmrtili bolesnika. Najstroža je kazna za vračeve u Splitu,

¹⁰¹ Isto, 140.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Pregled spomena liječnika u statutima prema: Ferri 1954, 138-140.

¹⁰⁴ Pregled spomena ljekarnika u statutima prema: Ferri 1954, 140.

Trogiru, Šibeniku i Skradinu u čijim se statutima viračarski rad naziva *artes magicales vel herbarie*, a kazna je da se ti virači sađu (*igni comburentur*). Iz statuta je vidljivo da su se viračanjem bavili i muškarci i žene, jedino najmlađi, poljički statut spominje samo žene i naziva ih *višćice*, *čarobnice* ili *viračarice*. Iz toga je vidljivo, piše Ferri, da je krajem XIV. st. viračarski rad prešao iz muških u ženske ruke.¹⁰⁵

Neke propise o javnoj higijeni, zaraznim bolestima i sudsko-medicinskom vještačenju (kazne prema nanesenim ozljedama) vidjeli smo gore u radu. Dopunit ćemo ih Ferrijevim nalazima. Što se tiče javne higijene, u početku je svatko morao čistiti onaj dio ulice koji se nalazio ispred njegove kuće, a Splitski je statut određivao i nadzornike toga rada. Jedna je odredba određivala da zahodske jame budu prekrivene, a zabranjuje se i ostavljanje magaraca, volova, svinja, ovaca, slame i sijena i ostaloga smrada i gada u crkvama. U Dubrovniku postoji dosta zdravstvenih propisa izvan statuta. Zabranjeno je držati svinje u dvorištu, psi se moraju vezati, od 1415. g. postoji i služba javnih čistača. U Stonu se oko 1400. g. zabranjuje pasti životinje uz obalu solane, prati robu kod javnoga izvora. Trogirski statut daje kao dužnost gradskom knezu da brine za urednost ulica i putova. Šibenski statut zabranjuje uriniranje ili drugu nečistoću u blizini crkve. U Zadru je zabranjeno da se nečist baca na ulicu, a putevi se moraju čistiti svaki tjedan. Izolacija ljudi i robe koji dolaze iz okuženih ili sumnjivih krajeva vrši se u dalmatinskim gradovima još u Srednjem vijeku. Na osnovu tih mjera nastaju lazareti, koji spadaju među najstarije zdravstvene ustanove u našim krajevima. U Dubrovniku je 30-ero dnevna karantena prije ulaska u grad (onih koji dolaze iz okuženih krajeva) određena već 1377. g. Već su spomenute odredbe *Korčulanskoga statuta* kojima se zabranjuje primanje u dom osoba koje dolaze iz sumnjivih krajeva i odredbe protiv ljubljenja mrtvaca u statutima Splita, Trogira i Šibenika. Korčula je 1420. g. izdala i posebne propise protiv malarije. Što se tiče sudsko-medicinskoga vještačenja (koje su vjerojatno vršili liječnici ondje gdje ih je bilo), spomenut ćemo još posebne propise o odšteti za prolivenu krv – virađi, koji su postojali u Dubrovniku i Šibeniku, a vjerojatno su razumijevali ne samo odštetu za liječenje i nesposobnost, nego i otkup od krvne osvete, jer se davala ne samo za ranjene nego i za mrtve. Spominje ju i *Poljički statut*, a praktično je označavala cijenu ljudskog života koja je u raznim krajevima i vremenima varirala. U Dubrovniku i Šibeniku liječnici su bili dužni prijaviti vlastima ozljede koje bi ustanovili.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Ferri 1954, 141. Pregled spomena viračeva u statutima prema: Ferri 1954, 140-141.

¹⁰⁶ O javnoj higijeni, zaraznim bolestima i sudsko-medicinskom vještačenju prema: Ferri 1954, 141-144.

3. 2. Srednjovjekovni ugovori o liječenju

U srednjovjekovnim gradovima često su se sklapali ugovori između liječnika i bolesnika, piše Grmek, a u njima *su bile uglavljene međusobne obveze u pogledu načina terapije, odgovornosti za neuspjeh, honorara i dr.*¹⁰⁷ Većina se takvih pogodbi sklapala usmeno, no katkad su sastavljane pred javnim bilježnikom kao pisani ugovori koje je bilježnik sastavljao i ovjerio.¹⁰⁸ U arhivima naših gradova sačuvalo se nekoliko desetaka takvih ugovora, koji osvjetljaju kulturno-povijesne aspekte društvenoga položaja jedne grupe liječnika-kirurga i njihovoga odnosa prema bolesnicima.¹⁰⁹

Neke od tih ugovora (dubrovačke) u svojoj knjizi (1943. g.) spominje Bazala, no opširnije je o njima u svom radu *Srednjovjekovni ugovori o liječenju s hrvatskoga područja iz 1954. g.* pisao Grmek. On u svom radu spominje autore koji su se tom problematikom bavili prije njega, ali oni su uglavnom objavljivali tekstove ugovora bez kulturno-povijesne analize, stoga Grmekov tekst čini izuzetan doprinos toj problematici.

Ugovori su sastavljani na latinskom, budući da je to tada bio službeni jezik sudstva i administracije. Većina je tih tekstova nerazmjerno dugačka, piše Grmek, *bez jezične i stilske elegancije, opterećeni glomaznim pravnim formulama, s mnogo ponavljanja, što je sve odraz nastojanja, da se što točnije utvrdi pravni sadržaj pogodbe i izbjegnu nesporazumci i sporna tumačenja.*¹¹⁰ Najstariji poznati ugovor o liječenju iz naših krajeva datiran je 6. 11. 1305. g. u Dubrovniku. Iako nema poznatih ugovora iz XIII. st., to ne znači da se oni nisu pisali, već su nepoznati zato što je većina arhivskoga materijala iz toga vremena propala. Gotovi svi poznati takvi ugovori potječu iz XIV. i XV. st. Sastavljali su se i u XVI. st. i kasnije, ali u manjoj mjeri.¹¹¹

Pisane su ugovore u našim krajevima sastavljali uglavnom neizučeni liječnici, barbiri, putujući *lito-* i *hernio-* tomisti. Rijetko to čine i diplomirani doktori medicine.¹¹² Razlog je tome što je svrha većine ugovora o liječenju da se liječnik zaštiti od eventualnoga progona u slučaju neuspjeha. Diplomirani su liječnici bili već po svojim kvalifikacijama osigurani od takvih progona. Liječnici-empirici, s druge strane, su zbog strogih odredbi srednjovjekovnih statuta bili u delikatnom položaju što se tiče kaznene odgovornosti za neuspjele operacijske zahvate, pa su se bili prisiljeni pravno osigurati prije izvođenja težih zahvata. Zbog njihova slabog stručnog znanja i stanja tadašnje kirurške struke, operativna je smrtnost bila velika.

¹⁰⁷ Grmek 1954 (2), 147.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ O ugovorima o liječenju prema: Grmek 1954 (2), 147-148.

¹¹² Sačuvana su 4 takva ugovora, 3 iz Dubrovnika i 1 iz Zadra (Grmek 1954 (2), 157.).

Ugovor koji ćemo dolje spomenuti sadrži samo obveze pacijenta, odnosno njegove skrbnice, budući da je bolesnik maloljetan, bez ikakvih obveza sa strane operatera.¹¹³ Evo toga splitskoga ugovora:

*Split, 1. III. 1369. Stana, kćer pok. Jakoba iz Splita, vidjevši da joj se sin Franjo nalazi u životnoj opasnosti zbog mokraćnih kamenaca za koje nema drugog lijeka osim incizije, predaje dragovoljno ovim ugovorom svojeg sina Petru Ivanovom Ungaru, koji, kako sam tvrdi, ima u liječenju te bolesti veliko iskustvo. Mnogi su bili izliječeni u sličnim slučajevima. Stana daje svojeg sina navedenom Petru kao mrtvog (pro mortuo) i poziva Petra da ga slobodno liječi incizijom za ekstirpaciju kamenca ili na bilo koji drugi način. Ugovor je sastavljen na trgu sv. Lovre u prisutnosti dvaju plemića kao svjedoka.*¹¹⁴

Petar, sin Ivanov nije bio diplomirani liječnik fizik, a vjerojatno ni stručno izučeni kirurg, nego putujući litotomist-empirik. Prema njegovu pridjevku *Ungaru* čini se da je u Dalmaciju došao iz nekadašnje Slavonije ili Ugarske. Stana se dakle, uzdaje samo u Petrovu tvrdnju da je uspješno izliječio mnogo sličnih slučajeva. Formula koju smo vidjeli u ugovoru, da se pacijent predaje kirurgu u ruke kao mrtav je tipična i održala se u narodnoj medicini sve do XIX. st. U narodu je još od Srednjega vijeka postojao i običaj da kirurg prije operacije dade svoj nož bolesniku, a bolesnik zatim taj nož stavi u kirurgovu ruku. Na taj je način s kirurga skinuta odgovornost za eventualnu smrt bolesnika te su se kirurzi tako štitili od krvne osvete.¹¹⁵

Liječnički ugovori koji su se sklapali uglavnom su se odnosili na kirurško, a ne internističko liječenje te su najčešći ugovori o liječenju mokraćnih kamenaca, kilavosti, traumatskih osteomijelitisa i raznovrsnih ozljeda.¹¹⁶ Iz jednoga zadarskoga ugovora iz 1377. g. saznajemo i to da su srednjovjekovni kirurzi u svojim kućama hospitalizirali bolesnike, koji nisu stanovali u istom mjestu.¹¹⁷ Također, interesantna je klauzula jednoga zadarskoga ugovora u kojoj se ističe da se pacijent mora držati propisane dijete i slušati liječnikove medicinske savjete.¹¹⁸ U suprotnom navedeni liječnik (brijač) nije odgovoran za terapijski neuspjeh i može prekinuti daljnje liječenje uz potpunu isplatu dogovorenoga honorara.¹¹⁹

Sačuvan je i jedan zadarski ugovor o liječenju iz 1435. g., koji je u važan jer je bolesnik bio Grgur Ždralić od roda Mogorovića, pripadnik hrvatskoga praplemstva, iz

¹¹³ O sastavljanju pisanih ugovora prema: Grmek 1954 (2), 148.

¹¹⁴ Jedan splitski ugovor kako ga donosi Grmek 1954 (2), 148.

¹¹⁵ O navedenom ugovoru prema: Grmek 1954 (2), 148.

¹¹⁶ Grmek 1954 (2), 149.

¹¹⁷ Isto, 150.

¹¹⁸ Isto, 151.

¹¹⁹ Isto.

plemena koje se spominje već u ispravama iz XI. st. Iako je bilo iznimaka, ugledni su plemići rijetko sklapali ugovore o liječenju, jer su ih obično liječili istaknuti liječnici-fizici. Velikaši su imali svoje stalne liječnike, a osobit je primjer ban Mladen Šubić (oko 1275.-1341. g.), koji je u XIV. st. kao svog tjelesnog liječnika imao znamenitog medicinskog pisca i profesora medicine Guglielma da Varignana (oko 1270.-1339. g.¹²⁰).¹²¹ Varignana je inače bio i politički i diplomatski savjetnik i poslanik bana Mladena Šubića, a njegovo djelo *Secreta sublimia medicinae ad varios curandos morbos* (1319. g.) načinjeno je po nalogu samoga bana Mladena Šubića.¹²² Na jednom rukopisu, piše Bazala, *koji se čuva u Državnoj knjižnici u Münchenu stoji dedikacija Mladenu Šubiću a počinje inicijalom u kojem je prikazan Mladen Šubić u nošnji mletačkih patricija, a pred njim kleči Guglielmo u ljubičastoj togi.*¹²³ Nakon pada Mladena Šubića 1322. g. nudio se Varignana Dubrovčanima¹²⁴ pa su ga dubrovački poslanici, piše Bazala, *snubili, da dođe u Dubrovnik. Podpisao je već i ugovor na 2 godine po 20 libara, ali ipak nije došao, pa Dubrovčani odlučiše tražiti drugoga, jer ih ovaj „vuče za nos“.*¹²⁵

Liječnike se često optuživalo da su iz nemara ili neznanja skrivili pogoršanje bolesti ili smrt svojih pacijenata, s tim da su te optužbe bile češće protiv diplomiranih liječnika nego protiv nekvalificiranih nadriječnika, empirika i baba-vračara.¹²⁶

Pri svršetku ugovora o liječenju najčešće je dolazilo do sukoba u pitanju, je li bolest izliječena i u kojoj je mjeri poboljšana.¹²⁷ Sporne slučajeve bilo je lako riješiti ako su u ugovoru bili unaprijed određeni stručnjaci koji će o tome odlučiti, a ako to nije bio slučaj ti su sporovi dolazili pred gradske suce koji su onda imenovali službene vještake i preslušavali svjedoke.¹²⁸

Najstariji riječki ugovori o liječenju potječu iz XV. st., budući da tek iz toga razdoblja potječu najstarije riječke notarske knjige. U XIV. st. u Rijeci nije bilo liječnika, a tijekom cijeloga XV. st. sva je liječnička praksa bila u rukama brijača. Stoga, kad je uglednijim riječkim građanima u Srednjem vijeku bila potrebna liječnička pomoć, obično su se obraćali

¹²⁰ *Guide to da Varignana Guglielmo, Secreta Sublimia ad Varios Curandos Morbos circa 1500s* cop. 2008, 4.

¹²¹ O liječenju velikaša prema: Grmek 1954 (2), 151-152.

¹²² Bazala 1968, 259.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Bazala 1943, 41.

¹²⁶ Grmek 1954 (2), 149.

¹²⁷ Isto, 152.

¹²⁸ Isto.

mletačkim liječnicima.¹²⁹ Sačuvan je jedan takav ugovor između Nikole Rayntalera, bogatog riječkog građanina i lovranskog kapetana i mletačkog kirurga Jakoba:

*Rijeka, 24. VIII. 1440. Na glavnom općinskom trgu sklapaju ugovor pred dva svjedoka magister Jakob, liječnik iz Venecije, i Nikola Rayntaler. Magister Jakob obvezuje se, da će liječiti i osloboditi navedenog Nikolu od ranâ i bolesti na potkoljenici. Nikola će platiti 16 zlatnih dukata, i to tako, da će, čim ozdravi dati liječniku 8 dukata, dok će drugih 8 dukata deponirati kod nekog pouzdanog čovjeka. Tih 8 dukata ostat će u pologu sve do budućeg blagdana sv. Margarete. Ako Nikola ostane zdrav do navedenog roka ili se bolest vrati zbog njegove vlastite krivnje, tada će Jakob dobiti cjelokupni iznos. Ako u navedenom roku bolest recidivira bez Nikoline krivnje, tada Jakob ne će dobiti drugih 8 dukata, nego će morati ponovo liječiti Nikolinu potkoljenicu. Nikola mora u slučaju pogoršanja svojeg zdravstvenog stanja o tome pismeno obavijestiti liječnika Jakoba.*¹³⁰

Osobitost je ovoga ugovora klauzula o pologu kojom se bolesnik osigurava u slučaju recidiva.¹³¹ Danas se ne okrivljuje liječnika, ako neka bolest recidivira, ali po srednjovjekovnim shvaćanjima recidiv je uvijek značio da bolest nije bila dobro izliječena.¹³²

Spomenuto je već da je naš najstariji sačuvani liječnički ugovor onaj iz Dubrovnika iz 1305. g. Evo kako glasi:

*Dubrovnik, 6. XI. 1305. Liječnik Estesanus (Ostesanus?) sklapa ugovor s Nićiforom Ranjinom, da će izliječiti Dragoša iz Bosne od fistule, koja je posljedica strelice zabodene u koljeno. Estesanus obećaje, da će izvaditi navedenu strelicu i izliječiti fistulu, a kad mu to uspije, dobit će za svoj trud 30 perpera. Ako ne izliječi Dragoša, ne će dobiti ništa, ni za svoj rad, ni za utrošene lijekove. Estesanus potvrđuje, da je primio od Nićifora kao zalog dvije srebrne čaše i 4 zlatna prstena. To je zalog za 30 perpera. Liječnik mora vratiti zalog kad dobije honorar ili ako Dragoš ne ozdravi.*¹³³

U ovom ugovoru vidimo, ono što je karakteristično za dubrovačke ugovore o liječenju, da se liječniku honorar ne isplaćuje unaprijed, već umjesto toga u zalog dobiva vrijedne predmete.¹³⁴

Nije nam poznat nijedan srednjovjekovni liječnički ugovor iz Zagreba ili Varaždina.¹³⁵ Tamo nije bilo uređenih notarskih službi kao u Dalmaciji i Primorju, a najvažniji zagrebački

¹²⁹ O liječničkim ugovorima u Rijeci prema: Grmek 1954 (2), 152-153.

¹³⁰ Jedan riječki ugovor kako ga donosi Grmek 1954 (2), 153.

¹³¹ Grmek 1954 (2), 153.

¹³² Isto.

¹³³ Prvi dubrovački liječnički ugovor kako ga donosi Grmek 1954 (2), 155.

¹³⁴ Grmek 1954 (2), 155.

¹³⁵ Isto, 154.

locus credibilis bio je kaptol.¹³⁶ Međutim, na temelju nekih sudskih procesa, piše Grmek, možemo naslućivati, da su se i u Zagrebu sklapali ugovori o liječenju, koji su po svojem pravnom sadržaju bili jednaki dalmatinskim ugovorima.¹³⁷

4. Federiko Grisogono (1472. g.-1538. g.)

Federiko Grisogono živio je na prijelazu iz XV. u XVI. st. U to vrijeme, zbog brojnih problema na području Hrvatske u XVI. st. (ratovi, kuge, ustanci), na medicinu se i nije moglo previše misliti, piše Bazala, a koliko je bijaše u gradovima, ona se obavljala po „salernitanskim pravilima“.¹³⁸ Liječnika ili nije bilo, ili ih je bilo toliko malo da do naroda i širokih slojeva nisu ni došli. Kirurški cehovi postojali su u Zagrebu i Varaždinu. U provinciji nije bilo ni ljekarni ni ljekarnika pa su lijekove diljem zemlje prodavali trgovci, koji su uz ostalu robu prodavali ljekovite trave i neka tajnovita sredstva, koja su, piše Bazala, često bila problematična i škodljiva.¹³⁹ Ipak, situacija je bila bolja u mletačkim gradovima Dalmacije (što je uostalom, i Grisogonov Zadar) gdje su boravili talijanski i domaći liječnici i u Dubrovniku, čiji su liječnici bili na glasu. U to je vrijeme nekim krajevima Hrvatske proputovao i Paracelsus (1493.-1541. g.), te je ovdje saznao za pokoju ljekovitu biljku.¹⁴⁰

4. 1. Život Federika Grisogona

Veliki doprinos poznavanju života Federika Grisogona dao je Grmek¹⁴¹, a na temelju vlastitih i Grmekovih istraživanja, o Grisogonovoj je obitelji detaljnije pisao Stjepan Antoljak¹⁴². Bibliografiju Grisogonovih djela i sekundarne literature sastavila je Ivana Skuhala Karasman te je ista tiskana kao prilog izdanju *Speculum astronomicum (Astronomsko zrcalo kojim se ljudski um uvodi u svako znanje)*¹⁴³ iz 2007. g.

Grisogono je prvi liječnik iz naših krajeva čija su djela tiskana u obliku samostalnih medicinskih i filozofskih astroloških knjiga i jedan od rijetkih naših ljudi koji su dali originalni doprinos razvoju svjetske znanosti.¹⁴⁴ Iako njegova ideja o privlačnosti Mjesecu ili Suncu protivne točke na nebu nije bila ispravna kao objašnjenje druge dnevne plime,

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Bazala 1943, 54.

¹³⁹ Isto, 57.

¹⁴⁰ Medicina u XVI. st. prema: Bazala 1943, 54-61.

¹⁴¹ *Životna staza zadarskog učenjaka Federika Grisogona* (1974. g.). Više radova vidi u Karasmaninoj Bibliografiji (2007. g.).

¹⁴² „*Artium et medicinae doctor*“ Federik Grisogono, njegova obitelj i javno djelovanje u Zadru (1974. g.).

¹⁴³ Prijevod Žarka Dadića u: Dadić 1982 (2), 62.

¹⁴⁴ Grmek 1974, 55.

omogućila je da se u okviru geocentričnoga sustava dobiju jednaki kvantitativni rezultati kao da je upotrijebljena Newtonova teorija (uz isti stupanj aproksimacije).¹⁴⁵

Prema Grmekovu istraživanju, Grisogono je rođen 1472. g. od majke Katarine Giorgi i oca Antuna.¹⁴⁶ Potomak je starih zadarskih plemićkih obitelji i po ocu i po majci.¹⁴⁷ Obitelj Grisogono spominje se od kraja XII. st., a njezin je prvi član (prema Antoljakovu istraživanju) Cossa Grisogoni (1190.-1208. g.).¹⁴⁸ Federiko potječe od one obiteljske grane koja je imala pridjevak de Barthulacij, de Bartolazzi, odnosno (u starim hrvatskim ispravama) Bartolačić.¹⁴⁹ Imao je dvojicu braće: Bartola i Jeronima i sestru Margaritu¹⁵⁰.¹⁵¹ Majka im je umrla 1477. g., a otac Antun nešto prije svoje supruge.¹⁵² Supruga mu Elizabeta vjerojatno potječe iz zadarske plemićke obitelji *de Soppe*.¹⁵³ Imao je šestero djece, sinove: Jeronima (zvanog Fracasso), Julija i Pompeja, te kćeri: Katarinu, Lukreciju i Cintiju.¹⁵⁴ Za života je tiskao dvije knjige: *Speculum astronomicum* (29. 11. 1507. g.) i *De modo collegiandi (O načinu sprečavanja, proricanja i liječenja groznica, o ljudskoj sreći i napokon o plimi i oseci mora*¹⁵⁵) (1528. g.). S obzirom da mu je oporuka datirana 30. prosinca 1538. g. (u to se vrijeme oznaka godine mijenjala na dan Kristova rođenja pa se zapravo radi o 1537. g.), a otvorena i proglašena 3. 1. 1538. godine, Grmek pretpostavlja da je Grisogono umro prvih dana siječnja 1538. g.¹⁵⁶

Kao što se iz gore navedenih podataka dade uočiti, Grisogono je ostao bez oba roditelja sa samo 5 godina starosti. Ovo saznajemo iz govora kojeg je priložio svojem djelu *Speculum astronomicum*, gdje je zapisao: *U petoj godini svoga života, u jednom sam danu ostao bez oba roditelja...*¹⁵⁷ Nakon smrti roditelja skrbnikom mu postaje stric Franjo Grisogono. Grisogono je studirao u Padovi (kao podanik Mletačke Republike nije mogao izabrati drugo sveučilište), a prvu je naobrazbu stekao u Zadru. Prvo je studirao pravo, a onda je, zavoljevši matematiku prošao cijelu Europu vojujući pod vodstvom različitih vojskovođa. Budući da se u zadarskim notarskim spisima njegovo ime ne spominje između 1495. i 1509. g., Grmek pretpostavlja da se upravo u ovo vrijeme Grisogono nalazi na svojim lutanjima u

¹⁴⁵ Detaljnije u: Dadić 1982 (2), 64-71.

¹⁴⁶ Grmek 1974, 55-56.

¹⁴⁷ Isto, 55.

¹⁴⁸ Antoljak 1974, 28.

¹⁴⁹ Grmek 1974, 56.

¹⁵⁰ Grmek spominje da su Federikovi roditelji imali dvije kćeri (Grmek 1974, 56.).

¹⁵¹ Antoljak 1974, 49.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ Isto, 50.

¹⁵⁴ Isto, 51.

¹⁵⁵ Prijevod Žarka Dadića, u: Dadić 1982 (2), 63.

¹⁵⁶ Grmek 1974, 69.

¹⁵⁷ Grisogono 2007, 9. Preveo: Tomislav Čepulić.

želji da usavrši svoje poznavanje matematike.¹⁵⁸ U Padovu se vratio oko 1501. godine i započeo redoviti studij na *artističkom* (tj. filozofskom i medicinskom) fakultetu; u isto je vrijeme na tom Sveučilištu filozofiju i medicinu studirao i Nikola Kopernik (1473.-1543. g.). Doktorat filozofije i medicine Grisogono je stekao krajem 1506. ili početkom 1507. g. te je tada imenovan profesorom astrologije i matematike na Padovanskom sveučilištu. U jednom izdanju djela Duns Scotusa (1266.-1308. g.) iz 1506. g. nalazi se latinski četvrostih kojemu je kao autor označen *Federicus Grisogonus artium cultor*. Sljedeće 1507. g. izlazi Grisogonovo prvo tiskano djelo, već spomenuti *Speculum astronomicum* u kojem se diči naslovom doktora filozofije i medicine. Ovom je djelu priložio gore spomenuti govor: *Oratio clarissimi artium et medicinae doctoris Federici Chrysogoni Iadertini in Academia Patavina publice habita* (*Govor preslavnog doktora umijeća i medicine, Federika Grisogona Zadranina, održan javno na Akademiji u Padovi*). Danas su poznata samo dva primjerka ovoga djela, koja se nalaze u javnim knjižnicama, jedan u Nacionalnoj knjižnici *Marciana* u Veneciji, a drugi u knjižnici Katoličkoga sveučilišta *Sacro Cuore* u Brescii.¹⁵⁹ Djelo je najvjerojatnije zbirka Grisogonovih predavanja,¹⁶⁰ a u njemu su obrađena četiri predmeta kvadrivija: geometrija, aritmetika, astrologija i glazba.¹⁶¹ Godine 1509. Grisogono se nastanio u Zadru, budući da je iz političkih razloga morao prekinuti svoju profesorsku aktivnost u Padovi. On i njegov brat Jeronim posjedovali su zemljište u Zadru i na otoku Ugljanu, solane na Pagu i kuće u nekoliko dalmatinskih gradova. Povratkom u Zadar oženio se i vodio kućanstvo od 10 osoba, upravljao svojim posjedima, liječio svoje sugrađane, zanimao se za komunalna pitanja i razmišljao o matematičko-fizičkim pitanjima. Dijagnoze je postavljao na temelju astroloških tablica svojih bolesnika. Upuštao se i u krupne državničke prognoze pa je, kad je 1511.-1512. g. boravio u Veneciji, donio niz proročanstava koja se nisu ostvarila te je bio izdan nalog za njegovim hapšenjem, ali je na vrijeme uspio pobjeći. Godine 1525. bio je izabran za gradskog vijećnika, a otad pa do smrti često je vršio tu funkciju. Malo kasnije, 1527.-1528. g. bio je savjetnik kneza. Te, 1528. g., tiskano je njegovo glavno djelo *De modo collegiandi*. Grmek je locirao sedam primjeraka ove knjige (Nacionalna knjižnica u Parizu, Britanski muzej u Londonu, Knjižnica Wellcome u Londonu, Knjižnica sv. Marka u Veneciji, Nacionalna medicinska knjižnica u Bethesda i primjerci u privatnom posjedu izvan naše zemlje).¹⁶² Djelo je posvećeno mletačkom duždu Andriji Griteu (ne kao privatnoj osobi, nego

¹⁵⁸ Grmek 1974, 56.

¹⁵⁹ Girardi-Karšulin 2007, XIII.

¹⁶⁰ Isto, XVI.

¹⁶¹ Dadić 1982 (2), 63.

¹⁶² Grmek 1974, 65.

kao šefu države). Medicinski dio rasprave ima samo kulturnohistorijsko značenje, piše Grmek, a astronomski računi i opažanja imaju donekle i objektivnu znanstvenu vrijednost.¹⁶³ Valja još spomenuti da je 1537. g. gradski magistrat Riminija sklopio pogodbu s Grisogonom o popravku riminske luke. Grmek pretpostavlja da su od njega tražili proračune u vezi s morskom plimom.¹⁶⁴ Budući da je iste godine obolio (i umro u prvim danima 1538. g.), ne zna se je li bio od pomoći riminskom magistratu.¹⁶⁵

Grisogono pripada krugu mislilaca koji su razbijali srednjovjekovnu sliku svijeta, ali im još nije uspelo da doista stvore *novu znanost*, piše Grmek.¹⁶⁶ Paradoksalno je, nastavlja Grmek, da je Grisogonov kritički stav prema zabludama alkemije naišao na pokudu suvremenika i pisaca 17. st., dok su njegove *astrološke fantazmagorije* potakle niz autora da ga hvale i da mu se dive.¹⁶⁷

4. 2. Medicinska shvaćanja Federika Grisogona

O Grisogonovu shvaćanju bolesti i medicine u novije su vrijeme u svojim radovima pisali Erna Banić-Pajnić¹⁶⁸, Nicoletta Cabassi¹⁶⁹ te Karasman i Luka Boršić¹⁷⁰. Prije toga ovoj se temi u više navrata posvetio i Grmek, Biserka Belicza¹⁷¹ te Vladimir Dugački¹⁷².¹⁷³

Od stranih autora u prošlom stoljeću na Grisogonov medicinski rad osvrnuo se Lynn Thorndike (1882.-1965. g.¹⁷⁴) i Karl Sudhoff (1853.-1938. g.¹⁷⁵).¹⁷⁶

Grisogonu je uloga astrologije značajna upravo u liječništvu, pa više puta ističe da nema dobrog liječnika koji ne poznaje astrologiju.¹⁷⁷ Za njegovu je prognostičku medicinu karakteristično, piše Grmek, *da se esencija bolesti i karakteristični dani određuju prema situaciji neba, kako u času početka bolesti, tako i u času rođenja bolesnika*.¹⁷⁸ Sastavljanje horoskopa objasnio je konkretnim primjerom, pa se u njegovoj knjizi nalazi astrološki dijagram jednoga čovjeka koji je obolio u Zadru 1527. godine na dan Merkura (tj. u srijedu, 9. listopada

¹⁶³ Isto.

¹⁶⁴ Isto, 69.

¹⁶⁵ Prikaz života Federika Grisogona u ovom odlomku prema: Grmek 1974.

¹⁶⁶ Grmek 1974, 68.

¹⁶⁷ Isto.

¹⁶⁸ *Astrologijska medicina u djelima renesansnih filozofa M. Ficina i F. Grisogona* (2007. g.).

¹⁶⁹ *Alessandro Benedetti i Federik Grisogono: svjedoci kuge* (2013. g.).

¹⁷⁰ *Federik Grisogono, the iatromathematician* (2016. g.).

¹⁷¹ *Medicinska shvaćanja Federika Grisogona* (1974. g.).

¹⁷² *Federik Grisogono i kužne bolesti* (1974. g.).

¹⁷³ Potpunu bibliografiju (do 2006. g.) vidi u: Karasman 2007.

¹⁷⁴ Godina rođenja i smrti prema Encyclopedia.com.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Vidi više u: Belicza 1974, 103.

¹⁷⁷ Banić-Pajnić 2009, 27.

¹⁷⁸ Grmek 1974, 65.

u 21 sat i 43 minute).¹⁷⁹ U ovaj su dijagram uneseni svi elementi astroloških odnosa važni za astrološku dijagnozu.¹⁸⁰

Prema Grisogonu, sve se trpnosti zdravlja i bolesti svode na nebeska tijela kao počela.¹⁸¹ Međutim, osim astralnih uzroka pojava (slike što ih čine zvijezda, međusobni položaji nebeskih tijela itd.), postoje i tvarni uzroci, koje čine elementi, tjelesni sokovi i svojstva.¹⁸² Grisogono je prihvatio, piše Belicza, *Aristotelovo naučanje da se čovjek sastoji od dvije supstancije – vječne i propadljive – duše i tijela, kao i stav da je tijelo podložno nebeskom tijelu a volja samo bogu.*¹⁸³ Sva prirodna djelovanja, osim intelekta i volje kod čovjeka, podliježu utjecaju nebeskih tijela.¹⁸⁴ No, i djelovanje intelekta i volje, koji jedini u čovjeku ne podliježu nužnosti, piše Belicza, *mogu se po Grisogonu spriječiti jer djeluju preko organa.*¹⁸⁵ Stoga i intelekt i volja akcidentalno podliježu utjecaju nebeskih tijela, jer zvijezde (dobro ili loše) utječu na organe.¹⁸⁶ Prema Grisogonu ovo je još jedan razlog da se astrologija prihvati kao glavni dio medicine.¹⁸⁷

Iz djela *De modo Collegiandi* uočavamo, piše Belicza, *da je Grisogono prihvatio Hipokratovu doktinu o četiri tjelesna soka (krv, sluz, crna i žuta žuč), koji izgrađuju živa bića na isti način kao što četiri elementa (zemlja, vatra, voda i zrak) izgrađuju neživu materiju.*¹⁸⁸ Prihvaća i učenje da elementima odgovaraju četiri temeljne kvalitete (vruće, hladno, suho i vlažno) te Aristotelovu binarnu kombinaciju (voda je vlažna i hladna, vatra vruća i suha itd.).¹⁸⁹ Groznice promatra kao skupinu bolesti čija se simptomatologija zasniva na promjenama temeljnih kvaliteta: topline (vruće i hladno) i vlažnosti (suho i vlažno).¹⁹⁰ Njihovu podjelu temelji na Galenovoj podjeli u tri opće kategorije groznica, a to su, piše Belicza:

efemeralne – koje nastaju zbog poremećaja spiritusa u krvi i odražavaju se samo na toplinu tijela; humoralne groznice, koje nastaju zbog promjena tjelesnih sokova i direktno aficiraju toplinu srca, odakle se onda groznica širi u ostalo tijelo; i konačno, hektičke groznice, koje

¹⁷⁹ Isto.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ Banić-Pajnić 2009, 28.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Belicza 1974, 104.

¹⁸⁴ Usp. Belicza 1974, 105.

¹⁸⁵ Belicza 1974, 105.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ Usp. Belicza 1974, 106.

*potječu iz čvrstih dijelova tijela – groznica počinje periferno i mora prvo dospjeti do srca da bi se dalje širila po tijelu.*¹⁹¹

Jedno poglavlje svojega djela *De modo Collegiandi* Grisogono je posvetio raspravi o kugi. Na prijelazu između XV. i XVI. st. na Europu su se obrušile velike epidemije kuge, piše Nicoletta Cabassi, *koje su, u panorami medicinske literature, podstakle nastajanje jednog pravog književnog roda, koji nije odgovarao samo na zahtjeve znanstvenog interesa, već, istovremeno, i na zahtjeve javnoga mnijenja.*¹⁹² Nastajali su traktati, čiji je sadržaj bio sve specijaliziraniji, a bilo je i tekstova koji su bili okrenuti metodama sprečavanja širenja bolesti (traktati, knjige recepata, almanasi i litanije).¹⁹³ U Grisogonovu Zadru epidemija kuge za njegova života zabilježena je nekoliko puta (1481., 1485., 1500. i dva puta 1530. g.).¹⁹⁴ Svoj traktat o kugi napisao je potaknut strahotom kužnih bolesti, i bijednim stanjem oboljelih, od kojih nisu bježali samo rođaci i prijatelji, nego i liječnici.¹⁹⁵ On sam kaže da se ni najmanje ne boji kuge, jer zna kako je liječiti, te je mnoge od kuge i izliječio, pogotovo one kod kojih je liječenju pristupio u prvim trenucima bolesti.¹⁹⁶ Drugi razlog koji ga je potaknuo na pisanje o tom problemu jest nezadovoljnost dotadašnjom literaturom o kužnim bolestima, koja je bila ili prekratka ili preduga.¹⁹⁷ Predispozicija za kugu prema Grisogonu nastaje pod utjecajem nebeskih tijela, a bolest se stvara u svakoj pojedinoj osobi.¹⁹⁸ Simptomatologija će, piše Belicza, *odgovarati kompleksiji svakog bolesnika, mjestu nastanka bolesti (tjelesni sokovi, spiritusi, organi; u centru ili na periferiji), te konačno šansi bolesnika za život ili smrt.*¹⁹⁹ Kugu tretira kao vrstu otrovanja sličnog kao kod ugriza zmiје, škorpiona ili bijesnog psa (jer i u tim slučajevima može proći dugo vremena od ugriza do pojavljivanja simptoma²⁰⁰) te ne prihvaća da je prenosiva.²⁰¹ Ovo je njegovo mišljenje zanimljivo, piše Belicza, jer *upravo u njegovo vrijeme pod utjecajem zapažanja o širenju bolesti značajno mjesto u obrani od epidemija dobiva izolacija bolesnika, te osoba i robe što su bili u dodiru s bolesnikom.*²⁰² Osim toga, u Zadru je pred zidinama predgrađa podignut leprozitorij već u Srednjem vijeku, a

¹⁹¹ Belicza 1974, 106.

¹⁹² Cabassi 2013, 83.

¹⁹³ Isto, 83-84.

¹⁹⁴ Dugački 1974, 114.

¹⁹⁵ Isto, 116.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Belicza 1974, 109.

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ Dugački 1974, 117.

²⁰¹ Belicza 1974, 109.

²⁰² Isto.

poduzimane su i druge mjere za izolaciju okuženih i sumnjivih.²⁰³ Možda njegovo mišljenje da kuga nije prenosiva, nije toliko iznenađujuće ako uzmemo u obzir da njenu etiologiju traži u lošoj konstelaciji zvijezda, te ju tretira kao vrstu otrovanja sličnu trovanju kod ugriza nekih životinja. O liječenju kužnih bolesti Grisogono donosi 12 pravila ili kanona u kojima između ostaloga preporučuje da se liječenju pristupi što hitnije da otrovne tvari ne bi stigle do srca i uništile pneumu i sokove, daje nekoliko savjeta za izvlačenje otrovnih tvari iz organizma, a u 11. kanonu donosi preporuku za *božansko piće* koje gasi žeđ i donosi čudesno ozdravljenje kod svih groznica te je poznato u čitavoj Dalmaciji sve do Bizanta i u čitavoj Africi i Aziji.²⁰⁴ To *božansko piće* je zapravo kiselo mlijeko, za koje donosi i recept, te tvrdi da je s tim napitkom uspješno liječio oboljele od kuge i tuberkuloze.²⁰⁵ Treba na kraju naglasiti da je Grisogonov astrološki pristup traženju etiologije kuge sasvim u skladu s medicinskim postavkama XVI. st.²⁰⁶

Grisogonove medicinske rasprave čine najstariji poznati medicinskoteoretski rad liječnika s našega područja i ujedno predstavljaju najstariji tekst domaćega autora liječnika koji razmatra pitanja patologije, fiziologije i terapije epidemijskih i internih bolesti te psihičkih poremećaja.²⁰⁷

5. Amatus Luzitanus (1511. g.-1568. g.)

Amatus Luzitanus živio je u XVI. st. Rođen je u Portugalu, tijekom života svojim se radom bavio u Francuskoj, Nizozemskoj, Ferrari, Anconi. Dio života provodi i u Hrvatskoj, točnije u Dubrovniku, gdje je boravio 3 godine baveći se liječničkim radom i zapisujući zanimljivije slučajeve s kojima se ondje susreo u svoju VI. knjigu *Centurija*.

5. 1. Život Amatusa Luzitanusa

Amatusu Luzitanusu jedno je poglavlje posvetio Jorjo Tadić u svojoj knjizi *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća* (1937. g.). Zatim o njemu pišu Risto Jeremić i Tadić u *Prilozima za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* (1939. g.). U radu pišu o kuracijama iz V. i VI. centurije te donose neke recepture i pacijente koje je Luzitanus liječio u Dubrovniku zajedno s njihovim dijagnozama. Godine 1940. Lavoslav Glesinger izdaje monografiju *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556-1558)* u kojoj osim

²⁰³ Belicza 1974, 109-110.

²⁰⁴ Usp. Dugački 1974, 118-119.

²⁰⁵ Isto, 119.

²⁰⁶ Isto, 121.

²⁰⁷ Belicza 1974, 111-112.

studije o Luzitanusu donosi prevedene (zapravo sažete) kuracije iz VI. centurije te poseban dodatak o Luzitanusovu liječenju Sabe Bobaljevića (1529./1530.-1585. g.). U istoj knjizi u prvoj fusnoti donosi manju bibliografiju (domaćih) radova o Amatusu Luzitanusu. Luzitanusu jedno poglavlje posvećuje i Nikica Talan u dvojezičnoj knjizi *Hrvatska/Portugal: kulturno povijesne veze kroz stoljeća* (1996. g.), a spominje ga i Slobodan Prosperov Novak u svojoj *Povijesti hrvatske književnosti* (1997. g.).

Amatus Lusitanus (pravog imena João Roderiguez) rođen je 1511. g. u portugalskom mjestu Castelo Branco od roditelja marana (silom pokrštenih Židova). Medicinu je studirao u Salamanci gdje je 1530. g. promoviran u zvanje liječnika. Dvije godine kasnije vratio se u Portugal, ali u strahu od novih progona odlazi u Francusku, a ubrzo zatim i u Nizozemsku u židovsku koloniju u Anversu (Antwerpen), gdje je ostao 7 godina vršeći liječničku službu te je postao čuven u svojoj struci. Tamo 1536. g. objavljuje i svoje prvo znanstveno djelo (o medicinskoj botanici) *Exegmata in duos priores Dioscoridis de arte medica libros*. U Anversu je, piše Tadić, *prvi put čuo i za Dubrovnik, o kome su mu pričali Jevreji iz Soluna, koji su kroz taj grad prolazili na putu iz Turske za Anversu*.²⁰⁸ Godine 1540. Luzitanus se nalazi u Ferrari gdje je postao profesor medicine (odnosno kirurgije). U Ferrari je Luzitanus stekao brojna poznanstva, bavio se anatomskim (kao kirurg rasporio je 12 ljudskih trupova) i botaničkim proučavanjima te stekao veliki ugled. Budući da je u to vrijeme dobio dva privlačna poziva: poljski poslanik u Veneciji nudi mu mjesto liječnika na dvoru kralja Sigismunda II., a u Dubrovniku mu se nudi položaj gradskoga liječnika, zahvaljuje na profesuri u Ferrari i odlazi u Anconu. Ondje se uputio da bi bio bliži Dubrovniku (prihvatio je ponudu za mjesto gradskoga liječnika), ali pregovori s dubrovačkim senatom su se odugovlačili pa za to vrijeme boravi u Anconi gdje se bavio liječničkom praksom i znanstvenim radom. Liječio je mnoge uglednike, među njima papu Julija III. (papa od 1550. do 1555. g.), njegovu sestru i nećaka. Nakon smrti pape Julija III., papa postaje Pavao IV. (papa od 1555. do 1559. g.), koji donosi mnoge protužidovske odredbe, koje su zahvaćale i Anconu u kojoj se Luzitanus tada nalazio pa se on sklanja u Pesaro. Tamo se nije dugo zadržao, jer se već 1556. g. nalazi u Dubrovniku, gdje ostaje do kraja 1558. ili početka 1559. g., kad se nalazi u Solunu, u kojemu je deset godina kasnije, 21. siječnja 1568. g. umro od kuge.²⁰⁹

Luzitanus je tijekom svojih mnogih godina bavljenja liječničkom praksom promatrao tijek bolesti svojih pacijenata te na osnovu tako stečena iskustva poduzimao sve za njihovo

²⁰⁸ Tadić 1937, 282.

²⁰⁹ O životu Amatusa Luzitansa prema: Glesinger 1940. Tadić 1937. Talan 1996.

liječenje, istovremeno prateći medicinsku literaturu svoga vremena.²¹⁰ U svojem djelu *Curatationum medicinalium Centuriae septem* opisao je zanimljivije i važnije slučajeve iz svoje medicinske prakse.²¹¹ Djelo se sastoji od 7 *Centurija*, a u svakoj od njih nalazi se po sto slučajeva.²¹² Ispred svakoga slučaja nalazio se kratak opis bolesti; kod opisa bolesti detaljno su izneseni svi simptomi, način liječenja te konačni rezultat Luzitanusova rada.²¹³ Na njegovu dubrovačku praksu odnosi se *VI. centurija* i o njoj će više riječi biti kasnije u radu. Djelo je dovršeno u Solunu 1561. g. te je tiskano (pojedine centurije i čitavo djelo) *bezbroj puta*.²¹⁴ Drugo je njegovo važno djelo komentar Dioskoridu *In Dioscoridis Anazarbei de Materia Medica Enarrationes* tiskano prvi puta 1554. g. u kojem je obrađena čitava medicinska botanika i *materia medica* toga doba, a djelo svjedoči i o samostalnim Amatusovim botaničkim studijama.²¹⁵ O njegovu liječničkom umijeću svjedoče imena njegovih pacijenata (najistaknutije ličnosti onoga vremena), profesura na ferrarskom sveučilištu te uspjeh u njegovoj liječničkoj praksi.²¹⁶

5. 2. Boravak u Dubrovniku

Amatus Luzitanus stigao je u Dubrovnik u proljeće ili ljeto 1556. g.²¹⁷ (podsjećamo, na poziv dubrovačkoga senata). U vrijeme njegova dolaska u Dubrovnik, u državnoj javnoj službi bila su 4 liječnika (Talijana); dva liječnika-fizika (Caesar iz Pesara i Giacomo Pacino) i dva liječnika-kirurga (Paolo Celentano i Giovanni-Batista Vanucci).²¹⁸ Sam Luzitanus se po dolasku u Dubrovnik bavio privatnom liječničkom praksom.

Za njegova boravka u Dubrovniku, jedne noći početkom veljače 1558. g. napadnut je kirurg Vanucci (sličnih napada, posebice na liječnike bilo je dosta).²¹⁹ O tome je odmah provedena istraga, međutim završena je bezuspješno, a Vanucci je mjesec dana kasnije zamolio vladu da dobije 3 mjeseca neplaćenog odsustva, da bi mogao riješiti neke poslove u Italiji.²²⁰ Vanucciju je molba odobrena, a Luzitanus koji se do tada bavio privatnom praksom, što mu je baš u vrijeme Vanuccijeva odlaska zabranjeno (po odluci vlade iz 23. ožujka trebao je zatražiti dozvolu nadbiskupa da bi u Dubrovniku mogao vršiti liječničku službu) javio se

²¹⁰ Tadić 1937, 282.

²¹¹ Isto, 283.

²¹² Glesinger 1940, 15.

²¹³ Tadić 1937, 283.

²¹⁴ Glesinger 1940, 15.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Usp. Glesinger 1940, 15.

²¹⁷ Talan 1996, 107.

²¹⁸ Tadić 1937, 276. Talan 1996, 107.

²¹⁹ Tadić 1937, 276.

²²⁰ Isto, 276-277.

vlađi sa željom da na sljedeća tri mjeseca upotpuni Vanucciјеvo mjesto.²²¹ Na njegovu je molbu vlada pozitivno odgovorila 28. travnja iste godine: *da se uzme u našu službu gospodin Amatus Jevrejin za vrijeme od šest sljedećih mjeseci s istom plaćom, koju ima magister Giovanni Battista Vanucci naš kirurg, te ima vršiti u našem gradu besplatno i s ljubavlju kako zvanje fizika, tako i kirurško.*²²² Budući da je većina senatora glasala za ovaj prijedlog (23 za, 12 protiv), Tadić zaključuje da je to znak da je Luzitanus bio cijenjen u Dubrovniku i da je unatoč odluci vlade 23. ožujka i dalje liječio dubrovačke građane i pri tome pokazao veliko znanje.²²³ Dva dana kasnije, 30. travnja Malo vijeće donosi zaključak: *da se gospodinu Amatu Jevrejinu izda priznanica za tri mjeseca na njegovu plaću prema zaključku primljenom u Vijeću umoljenih (senatu).*²²⁴ No, postojao je jedan nedostatak koji vlada nije uzela u obzir – Luzitanus se još nije pobrinuo da ishodi nadbiskupovu dozvolu za bavljenje liječničkom praksom koja je bila zatražena zaključkom iz 23. ožujka.²²⁵ Ovo je odjednom iskrsnulo kao odlučna zapreka da Luzitanus bude primljen u službu te je problem 2. svibnja iznesen pred dubrovačku vladu.²²⁶ Odlučeno je da odluka o tome bude donesena odmah (bez da se prvo razgovara s nadbiskupom) te je onda velikom većinom (27:8) odlučeno da mu se oduzme služba i plaća.²²⁷ Tadić zaključuje da su kod ovoga otpuštanja ulogu imali neki drugi razlozi, a ne nadbiskupova dozvola za koju se mogla zauzeti i dubrovačka vlada.²²⁸ Ovome u prilog govori i činjenica da se nije čekalo na razgovor s nadbiskupom već je odluka o otpuštanju iz službe uslijedila odmah 2. svibnja, kad je prijedlog iznesen.²²⁹ Osim toga, neobično je, ističe Glesinger, da su neki Dubrovčani ustali s tvrdnjama da se ne smije dopustiti da židovski liječnik liječi kršćanske bolesnike, budući da su i prije i poslije Luzitanusa u Dubrovniku djelovali židovski liječnici, neki i u javnoj službi.²³⁰ Glesinger s toga zaključuje da je čitav napad na Luzitanusa vjerojatno potekao iz redova dubrovačkih liječnika; i to zaključuje Glesinger, vjerojatno od Caesara iz Pesara ili Giacoma Pacina (ili obojice zajedno), budući da je s dvojicom dubrovačkih kirurga Luzitanus održavao dobre odnose, što se vidi u njegovim *Centurijama*.²³¹ Još neko vrijeme nakon ovoga Luzitanus je ostao u Dubrovniku, a zatim je

²²¹ Isto, 277.

²²² Cons. Rog. LIV, 133', u: Glesinger 1940, 22.

²²³ Tadić 1937, 277.

²²⁴ Cons. Min. XLIV, 58', u: Glesinger 1940, 22.

²²⁵ Glesinger 1940, 22-23.

²²⁶ Tadić 1937, 278.

²²⁷ Isto.

²²⁸ Isto, 278-279.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Glesinger 1940, 28.

²³¹ Isto, 30.

otputovao negdje u blizinu dubrovačke države, odakle je namjeravao otputovati u Veneciju.²³² Da si osigura potpunu sigurnost zatražio je od dubrovačke vlade *vjeru (fidem publicam)* za 15 dana po dolasku u Dubrovnik, kako bi odatle mogao otići u Veneciju.²³³ Karakteristično je da traži upravo *fides publica*, koji ga ima očuvati od bilo kakvih progona (u Dubrovniku se obično davao *salvum-kondukta* da štiti dužnosnike od proganjanja njihovih vjerovnika), no čini se da to nije bilo bez razloga, jer nakon što mu je vlada 29. srpnja zatraženu *vjeru* i dala, već 12. kolovoza ju je i opozvala.²³⁴ Nakon ovoga Luzitanus se više nije vraćao ni u Italiju,²³⁵ a kako je rečeno nakon toga nalazimo ga u Solunu. Objašnjenje za Luzitanusovo traženje *fides publicam* Glesinger nalazi u *Amatovoj zakletvi*, jednom poglavlju *VII. centurije*.²³⁶ Zakletva je karakteristična, jer za razliku od primjerice *Hipokratove zakletve*, ne obećava etičko vršenje liječničke prakse u budućnosti, već njome Luzitanus polaže račun za svoj liječnički rad u prošlosti.²³⁷ Donosimo ju u *Prilogu 1* (str. 56), budući da bi nam njezin sadržaj mogao nuditi odgovor na pitanje za što su to točno krivili Luzitanusa u Dubrovniku.

5. 3. VI. knjiga *Centurija*

Kao što je već rečeno, na Luzitanusov rad u Dubrovniku odnosi se VI. knjiga *Centurija*. Kao i ostale i ona donosi 100 kuracija. Na čelu svake kuracije, piše Glesinger, *nalazi se kratak opis slučaja, zatim slijedi ime i starost bolesnika, točan opis njegove bolesti i liječenja, a nekim slučajevima dodao je Amatus još i tumačenje (scholia), u kojemu citira stare autore (Hipokrata, Galena, Avicenu, Mesue itd.)*.²³⁸ Osobito opširno opisuje način liječenja pa donosi i recepte,²³⁹ a neke recepture, već je spomenuto, donose Jeremić i Tadić.²⁴⁰ VI. knjiga *Centurija* počinje predgovorom, koji je pisan u formi razgovora; nakon čega sljedi kratak opis Dubrovnika te naposljetku dolaze i kuracije.²⁴¹ U svojim je centurijama Luzitanus zabilježio imena gotovo svih bolesnika, što je od velike koristi jer na taj način saznajemo kojim su krugovima ti bolesnici pripadali i koje su bolesti u kojim krugovima vladale.²⁴² Najveći dio njegovih bolesnika pripadao je patricijskim obiteljima,²⁴³ a iz opisa njihovih bolesti razaznaje se da su bili izvrgnuti pojedinim epidemičkim i drugim bolestima kao i ostali

²³² Tadić 1937, 280.

²³³ Isto.

²³⁴ Isto.

²³⁵ Isto.

²³⁶ Glesinger 1940, 33.

²³⁷ Isto, 35-36.

²³⁸ Isto, 38.

²³⁹ Isto.

²⁴⁰ Jeremić, Tadić 1939, 107-116.

²⁴¹ Glesinger 1940, 39-40.

²⁴² Isto, 77.

²⁴³ Sve pacijente i njihove dijagnoze vidi u: Jeremić, Tadić 1939, 116-120. Također vidi sažetke 100 kuracija *VI. centurije* u: Glesinger 1940, 40-76.

građani.²⁴⁴ U tim su krugovima bili poprilično česti slučajevi luesa (sifilisa),²⁴⁵ a patricij Dživo Lučić tom je bolešću zarazio svoju ženu, što vidimo u 48 kuraciji:

Cur. XLVIII. In qua agitur de marito et uxore morbo Gallico infectis.

Bolesnici: Joannes Luca, Patritius Ragusaeus, i njegova žena.

*Muž je inficirao ženu luesom. Amatus im je prepisao radix synarum i decoctum guajaci.*²⁴⁶

Za vrijeme boravka u Dubrovniku Luzitanus nije liječio samo Dubrovčane već i bolesnike iz obližnjih mjesta,²⁴⁷ za savjet ga moli i sin sultana Sulejmana (1464.-1566. g.) Selim (1524.-1574. g.), kojega zanima kako da ustanovi ako je neka žena plodna.²⁴⁸ Zanimljiva je i 62. kuracija u kojoj Luzitanus opisuje liječenje francuskog prokuratora Jacobusa:

Cur. XLII. In qua citatur casus mirus de quodam nobili Gallo, imaginatricem corruptam habente et eiusdem curatione faceta.-

Bolesnik: Jacobus, Francuz i prokurator francuskog kralja Henrika u istočnim krajevima.

Bolesnik, koji otprije boluje od luesa, došao je radi liječenja u Dubrovnik pod konac zime 1556./57. Utvarao je sebi, da ima pod desnim bokom neku oteklinu (apostema), od koje mora umrijeti. Napisao je stoga oporuku i legao u krevet. Postao je melankoličan, pa je počeo i delirirati, no uz to je mnogo jeo i pio. Amatus je odmah vidio, da je čitava bolest umišljena, pa stoga mu 8. III. 1557 u prisutnosti još trojice liječnika otvori tobožnji absces na desnom boku i od toga časa osjećao se bolesnik zdravim. (Amatus mu je pokazao malo mlijeka i kokošje krvi, tvrdeći, da je to tobože iscurilo iz otekline)...²⁴⁹

Sudeći prema trima slučajevima opisanim u VI. centuriji čini se da se Luzitanus u Dubrovniku bavio i vještačenjem na sudu.²⁵⁰ Donosimo, osim navedene 62. kuracije,²⁵¹ još jedan takav slučaj, u kojemu je Luzitanus istupio protiv praznovjerja:

Cur. LXXXVII. In qua agitur de impostura quadam, videlicet, quod muliercula incantamentis iuvenem surdum fecerit.-

Neka dubrovačka djevojka, koja nije bila na naročitom glasu, bila je optužena, da je svojim čarolijama ogluvila nekoga mladića. Amatus je kao vještak dokazao nemogućnost ove

²⁴⁴ Glesinger 1940, 79.

²⁴⁵ Isto.

²⁴⁶ Cur. XLVIII. kako ju donosi Glesinger 1940, 57.

²⁴⁷ Glesinger 1940, 82.

²⁴⁸ Isto, 74.

²⁴⁹ Cur XLII. kako ju donosi Glesinger 1940, 55.

²⁵⁰ Glesinger 1940, 83.

²⁵¹ Isto.

*optužbe, dokazavši, da je mladić ogluvio od luesa. U svome mišljenju pozvao se Amatus među ostalim na riječi Sv. Tome, da riječi ne mogu naškoditi zdravlju.*²⁵²

U VI. centuriji susrećemo svakolike bolesti s kojima se Luzitanus suretao u Dubrovniku. U III. kuraciji spominje se dječak koji je izbacio 300 velikih glista te od toga umro.²⁵³ U XI. kuraciji spominje se jedan slučaj dizenterije za koji Amatus između ostaloga propisuje rižinu vodu i kišnicu.²⁵⁴ Liječio je Luzitanus i Didaka Pira (1517.-1599. g.), poznatog pjesnika, još jednog portugalskog Židova, koji se 1558. g. naselio u Dubrovniku.²⁵⁵ Budući da se ovaj bio vratio iz Carigrada, gdje je vladala kuga liječio ga je u lazaretu na Pločama, a bolesnik je ozdravio za 4 dana.²⁵⁶ Kuracija LXIII. spominje bolesnika koji je umro jer je zabunom pojeo otrovno sjemenje biljke *ricinus communis* misleći da se radi o pistaciji.²⁵⁷ U LXIX. kuraciji spominje se kako je izliječio nekog bolesnika koji je bolovao od dijareje propisivanjem nekih antidijaroika i klistira.²⁵⁸ Liječio je i jednog monaha koji je doputovao iz Stona zbog bolova u trbuhu tako jakih da je glasno vikao; Amatus je među ostalim propisao klistire i voćne sokove.²⁵⁹

Iz Luzitanusovih *Centurija* vidljivo je da je odlično poznao dotadašnju medicinsku književnost na latinskom i grčkom jeziku. U svim je granama medicine bio Galenov sljedbenik, osim u anatomiji, jer je na obdukcijama sam došao do drugih uvjerenja. Kao uzroke bolesti navodio je razne čimbenike: južni vjetar pun vlage izaziva u Dubrovniku razne bolesti, močvare zarazu, nezdravo vino mokraćni kamenac, raskalašenost lues i gonoreju itd. Liječio je simptomatično po načelu *contraria contrariis* (što ćemo kasnije vidjeti i kod Santoria Santoria, 1561.-1636. g.), što znači: toplo hladiti, hladno topliti i vlažno sušiti, a suho vlažiti. Terapeutske mjere, koje je primjenjivao kod svojih dubrovačkih bolesnika, piše Glesinger, *odgovaraju stanju terapije u ono vrijeme. I on je bio velik pristaša venesekcije, kojom se služio i u dječjoj praksi. Izdašno se služio purgancijama i emenagogama, stojeći na stanovištu humoralne patologije, da su opstipacija i suppressio menstruationis najčešći uzroci svih mogućih oboljenja.*²⁶⁰ Ozdravljenja bolesnika smatrao je svojim uspjehom dok je neuspjehe pripisivao raznim uzrocima. Smrtne ishode nekih bolesnika koje je primio na liječenje nakon kolega liječnika tumačio je njihovim neznanjem, a hvalio se, pišu Jeremić i

²⁵² Cur. LXXXVII. kako ju donosi Glesinger 1940, 70.

²⁵³ Glesinger 1940, 41.

²⁵⁴ Isto, 45.

²⁵⁵ O njemu vidi više u: Tadić 1937, 298-314. Talan 1996, 61-102. Novak 1997 (1), 454-458.

²⁵⁶ Talan 1996, 116.

²⁵⁷ Glesinger 1940, 61.

²⁵⁸ Isto, 64.

²⁵⁹ Isto, 67-68.

²⁶⁰ Isto, 91.

Tadić, *svojim uspesima i izumom obturatora za defekt u nepcu i stakla za izvlačenje mleka iz dojaka sa uvučenim bradavicama.*²⁶¹

5. 4. Liječenje Sabe Bobaljevića (1529./1530. g.-1585. g.)

Rečeno je da je Luzitanus u svojoj praksi u Dubrovniku većinom liječio članove patricijskih obitelji. Među njegovim pacijentima nalazimo tako i Sabu Bobaljevića. Prema Novaku on je *prvi veliki hrvatski lirik boli.*²⁶² Iako je za života bio cijenjen kao jedan od najboljih versifikatora, njegove talijanske pjesme tiskane su tek nakon njegove smrti 1589. g., a budući da hrvatske pjesme nije sabrao u kanconijer, ono što se sačuvalo od njih tek je, piše Novak, *slučajna zbirčica u koju su sakupljene jedna zvučna i vrlo poletna Jeđupka, zatim i jedno Arijadnino tuženje Tezeju izgovoreno u manirističkom krajoliku s labirintom, otokom, smrću i kosturima.*²⁶³ Osim toga, sačuvan je prijevod dijela iz Tassova *Aminte*, pregršt prigodnica i manja skupina ljubavnih pjesama.²⁶⁴

Luzitanus Bobaljevića spominje u XXV. kuraciji VI. centurije:

Cur. XXV. In qua agitur de surditate contracta ab malum vitae regimen.-

Bolesnik: Sebastianus Bubalius ex Ragusaeis Patrītis 34 god.

*Bolesnik, koji već dugo boluje od luesa, počeo je osjećati vrtoglavicu i sluh mu je postao sve slabiji. No ne znajući, da je tome kriv njegov neumjereni život, nastavio je dotadašnjim načinom života, te je pomalo posve ogluvio. Inače je bolesnik jak i čvrst i dobre tjelesne konstrukcije. Sada je posve gluhi, a to je, kako veli Amatus, obično posljedica lezije slušnoga živca ili onoga dijela mozga, odakle taj živac izlazi, no često ima i drugih uzroka. Već od početka svoje bolesti osjeća bolesnik zujanje u oba uha, koje također biva sve jače i nenosnije. To zujanje ima isti uzrok kao i gluhoća, t. j. loš sastav sokova u glavi, i zato je bolest neizlječiva. Amatus je ipak pokušao terapiju i nakon 20 dana počeo je curiti iz oba uha neki sekret, katkada bijele, a katkada tamne boje, koji je Amatus brižljivo odstranio. Sada je bolesnik osjećao i u vanjskom meatusu ono zujanje, koje je prije osjećao u glavi, a katkada i bolove. Bolesnik je sada pozvao kirurga, koji mu je preporučio mazanje živom, no od toga se stanje još više pogoršalo.*²⁶⁵

Prema podacima iz ove kuracije godina Bobaljevićeva rođenja bila bi 1523. (a ne 1530. g.), s čime se povjesničari književnosti ne slažu, budući da je Bobaljević 10. 1. 1550. g.

²⁶¹ Jeremić, Tadić 1939, 124. O Luzitanusovu shvaćanju bolesti i liječenja prema: Glesinger 1940, 91. Jeremić, Tadić 1939, 121-124.

²⁶² Novak 1997 (2), 480.

²⁶³ Isto, 483.

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Cur. XXV. kako ju donosi Glesinger 1940, 50, 100.

postao članom Velikoga vijeća, što su sva mlada dubrovačka vlastela postala po navršetku 20. godine života.²⁶⁶ O svojoj bolesti Bobaljević, prozvan Glušac, žali se i u svojim pjesmama i poslanicama:

*Gdi sam, kako panj u gori,
gluh, a mogu rijet se nijem,
zač govorit ne umijem,
ne čuv gdi se što govori.*

*Nu razmisli boles, muku,
jadno srce koju ćuti,
gdi ne čujem negli buku
jakno gdi se more smuti.²⁶⁷*

A spominje u njima i terapiju o kojoj govori Luzitanus u svojoj kuraciji:

*Dvaška obdan pehar blage
tej drvene vode pijah,
pak se za njom tojli ukrivah,
znojiv dokle teče snage.*

*Još lijek drugi noge i ruke
čudnovatom masti oblagah
s koga podnijeh mnoge muke,
nu se kusom tad pomagah.²⁶⁸*

Drvena voda koju ovdje pjesnik spominje zapravo je, piše Glesinger *decoctum ligni guajaci*, a *čudnovata mast* zapravo je živina mast koju mu je prepisao kirurg.²⁶⁹ Bobaljević se kasnije žalio i na očne smetnje, ali o daljnjem tijeku njegove bolesti nemamo vijesti.²⁷⁰

6. Santorio Santorio (1561. g.-1636. g.)

Santorio Santorio živio je krajem XVI. i početkom XVII. st. Rođen je u Kopru, studirao je u Padovi te kasnije veći dio života provodi u Veneciji gdje se bavi liječničkim radom. Dio svoga života proveo je i u Hrvatskoj, gdje je također provodio svoja mjerenja.

²⁶⁶ Glesinger 1940, 98.

²⁶⁷ Bobaljević 1968, 340-341.

²⁶⁸ Isto, 341.

²⁶⁹ Glesinger 1940, 101.

²⁷⁰ Isto.

6. 1. Život Santorija Santorija i njegov boravak u Hrvatskoj

Poznavanju života i rada Santorija Santorija uvelike je pridonio Grmek svojom knjigom *Santorio Santorio i njegovi aparati i instrumenti* (1952. g.). U djelu piše o Santorijevu životu, njegovim djelima i nazorima te o njegovom povijesnom značenju. U radu donosi i popis Santorijevih tiskanih djela i rukopisa, a na kraju i opširnu literaturu o Santorijevu životu i njegovim djelima. O Santorijevoj statičkoj medicini pisao je Žarko Dadić u radu *Santorijeva statička medicina u svjetlu korelacije i interakcije fizike i medicine* (1987. g.), a posvećuje mu i nekoliko stranica u svojoj *Povijesti egzaktnih znanosti u Hrvata* (1982. g.).

Kao liječnik, Santorio je u medicinu uveo kvantitativna mjerenja – za njega nije bilo važno samo koji će lijek bolesnik uzeti, već i koju količinu.²⁷¹ Mjerio je temperaturu i težinu tijela te je svoje medicinske zaključke izvodio iz podataka dobivenih mjerenjem.²⁷²

Santorio je rođen 29. 3. 1561. g. u Kopru od oca Antonija (furlanskoga plemića rodom iz Čedad) i majke Elizabete Cordonie (pripadnice poznate koparske plemićke obitelji), kao najstarije djeteta u obitelji. Imao je brata Izidora i dvije sestre. Neki smatraju da je Santorijeva obitelj slovenskoga podrijetla. Djetinjstvo je proveo u Kopru, gdje je vladao živ interes za probleme prirodnih nauka, a potom obitelj seli u Veneciju. U Padovi je studirao filozofiju i medicinu i postao poznat u sveučilišnim krugovima zbog svoga velikoga znanja i umijeća. Godine 1582. stekao je laureat doktora medicine. Ostao je tada u Padovi i bavio se liječničkom praksom te započeo svoja prva statička istraživanja. Navodi se da se je poljski kralj 1587. g. obratio padovanskom sveučilištu da pošalje sposobnog liječnika, na što se po slaganju mnogih Santorijevih biografa Santorio odazvao, međutim Grmek tvrdi da podaci o Santorijevu boravku u Krakovu nisu pouzdani.²⁷³ Od 1599. g. stalno boravi u Veneciji te se bavi privatnom liječničkom praksom. Vezu s rodnim gradom održava do kraja života budući da mu ondje žive brat i sestre, a i član je koparskog učenog društva *Accademia Palladiana*. Bio je prijatelj Galilea Galliea (1564.-1642. g.), Paola Sarpija (1552.-1623. g.) i drugih. Vjerojatno je poznao Marina Getaldića (1568.-1626. g.) i Markantuna de Dominisa (1560.-1624. g.). Godine 1602. u Veneciji tiska svoju prvu knjigu, raspravu o metodici izbjegavanja pogrešaka u liječničkom umijeću. Zbog svojih uspjeha, 6. 10. 1611. g. imenovan je profesorom teoretske medicine na arhileceju u Padovi. Određena mu je plaća dva puta veća od uobičajenoga profesorskoga honorara. Preuzimajući profesuru, piše Grmek, *stampao je*

²⁷¹ Dadić 1982 (3), 191.

²⁷² Isto.

²⁷³ Grmek 1952, 9. Vidi više u: Grmek 1952, 13-14.

Santorio svoje djelo „*De medicina statica*“, malu zbirčicu medicinskih aforizama, koja mu je pronijela slavu po cijeloj zapadnoj Europi.²⁷⁴ U to je vrijeme konstruirao i usavršio razne svoje aparate i instrumente. Godine 1616. dekretom je postavljen za predsjednika novoga kolegija, koji je trebao omogućiti promoviranje nekatoličkih i siromašnih studenata. Zbog nepravednih optužbi na njegovu nemarnost u vršenju službe (koje je sud odbacio) 1624. g. odlazi iz Padove te se vraća u Veneciju. Tamo se povlači iz javnoga života zbog svoje kronične bolesti (vjv. hipertrofija prostate). Godine 1630. izabran je za predsjednika mletačkoga liječničkoga udruženja, a iste godine mletački mu senat povjerava organizaciju borbe protiv epidemije kuge, koja je počela harati. Bolest mu se tako pogoršala, te u prosincu 1635. g. sastavlja oporuku, a umire 6. 3. 1636. g. u Veneciji.²⁷⁵

Santorio je više puta boravio u Hrvatskoj i Ugarskoj, pozvan od nekih velikaša. Grmek navodi Capellovo objašnjenje, da su Santorija pozivali u te zemlje radi suzbijanja epidemija.²⁷⁶ Njegov boravak u Hrvatskoj potvrđen je u njegovim knjigama. U komentarima Aviceninina kanona opisuje Dunav i njegove pritoke, a zatim i neka svoja opažanja u Panoniji. U istom djelu opisuje i uređaje koje je na nagovor nekih prijatelja iz Hrvatske napravio da bi mjerio jačinu vjetra i vodene struje. Taj njegov opis donosi Dadić:

*Jednima naime škodi kišovito vrijeme, jednima vjetrovito a drugima koristi. Slično tome jedne veći zamah vodâ, koje padaju ili teku, uspavljuje, a druge razbuđuje. Zgodno se isticalo šumom vjetra i snažnim tokom rijeka, pa je taj šum katkada uspavljivao tamošnje stanovnike, a katkada je pospane razbuđivao. Najavio sam da se pomoću vage mogu izmjeriti oba zamaha [vjetra i vode] radi temeljitijeg spoznavanja uzroka, pa sam, prisiljen od prijatelja, da bih to prikazao, stavio na dvije vage željeznu ploču, da jednom prikažem zamah vjetra, a drugom zamah vode. Onom [vagom] na kojoj je željezna ploča s gornje strane, točno izmjerimo zamah vjetrova, pa spoznavši početak povećanja lako predviđamo buduće morske oluje i izbjegavamo opasnost od poplave. Konačno s potpunom sigurnošću izjavljujemo da li zamah počinje rasti ili padati.*²⁷⁷

Santorio je u Hrvatskoj boravio neko vrijeme između 1587. i 1599. g.²⁷⁸ U Hrvatskoj se bavio liječenjem velikaša, ali je i nastavio svoja statička ispitivanja, piše Grmek, *konstruirao različite aparate, vršio klimatološka mjerenja (naročito je važno bilo prvo mjerenje jačine vjetra), pa napisao ili barem smislio svoje prvo štampano djelo: „Methodi vitandorum*

²⁷⁴ Isto, 10.

²⁷⁵ O Santorijevu životu prema: Grmek 1952, 7-11.

²⁷⁶ Grmek 1952, 14.

²⁷⁷ Santorijev opis sprava za mjerenje jačine vjetra i vode iz: Dadić 1982 (3), 191-192.

²⁷⁸ Usp. Grmek 1952, 13-16.

errorum omnium etc.“.²⁷⁹ Godine 1598. u Hrvatskoj se razbuktala kuga, te početkom 1599. g. Santorio odlazi iz Hrvatske. Naime u svojem djelu *De medicina statica* (1614. g.) kao najbolje sredstvo za zaštitu od kuge predlaže što brži odlazak iz zaraženih krajeva.²⁸⁰ U djelu zapisuje: *Oni, koji predlažu za zaštitu od kuge druga sredstva osim bijega, ili su budale ili varalice.*²⁸¹

6. 2. Medicinska shvaćanja Santoria Santoria

Prema Santorijevu shvaćanju zdravlje je harmonija tjelesnih sokova²⁸², ali tu Hipokratovu tvrdnju više ne interpretira kvalitativno, već kvantitativno.²⁸³ Interpretira je kao ravnotežu inkremenata i ekskremenata organizma.²⁸⁴ Čovjek, dakle, mora izlučiti količinu tvari jednaku onoj koju je pojeo i popio.²⁸⁵ Dadić piše: *Mjereći količinu inkremenata koja ulazi u tijelo kao hrana i količinu ekskremenata koja izlazi vidljivo kao fekalije i urin, Santorio vidi da ravnoteža nije ispunjena, jer je količina inkremenata veća od količine ekskremenata.*²⁸⁶ Ovu neravnotežu Santorio objašnjava nevidljivom perspiracijom. Budući da je ona kod njega težina, isto kao i vidljivo izlučivanje, ona sada postaje nešto drugo od onoga što se o nevidljivoj perspiraciji mislilo u staroj Grčkoj.²⁸⁷

Kao što je zdravlje, po Santorijevu shvaćanju, harmonija tjelesnih sokova, bolest je, dakle, narušena ravnoteža sokova, a ona se liječi popravljanjem narušene ravnoteže.²⁸⁸ Gore spomenuta mjerenja vršio je da bi bolje upoznao tu ravnotežu, jer, navodi Grmek Santoria, *tek poznavanje količina nevidljive perspiracije omogućuje liječniku ispravnu dijagnozu, prognozu i terapiju.*²⁸⁹ Višegodišnjim vaganjima odredio je količinu nevidljive perspiracije, njezin omjer prema vidljivoj ekskreciji i ovisnost o različitim faktorima, a ta su ga njegova mjerenja i ispitivanja dovela do konstrukcije ostalih mjernih instrumenata (termometar, higrometar, anemometar, itd.).²⁹⁰ O svojoj statičkoj medicini Santorio je pisao u djelu *De medicina statica* objavljenom 1614. g. u Veneciji, a na početku svoje knjige obraća se čitatelju: *Novo je i nečuvano u medicini, da bi bilo tko mogao točno izmjeriti težinu nevidljive perspiracije.*²⁹¹ Spomenut ćemo još da je Gjuro Baglivi (1668.-1707. g.), o kojem će više riječi biti kasnije u radu, Santorijevu *statiku* i Harveyevo (William, 1578.-1657. g.) otkriće optoka krvi nazvao

²⁷⁹ Grmek 1952, 16.

²⁸⁰ O Santorijevu boravku u Hrvatskoj prema: Dadić 1982 (3), 191. Grmek 1952, 14-16.

²⁸¹ Citat iz *De medicina statica* prema: Grmek 1952, 15.

²⁸² Grmek 1952, 31.

²⁸³ Dadić 1978, 119.

²⁸⁴ Isto.

²⁸⁵ Grmek 1952, 31.

²⁸⁶ Dadić 1978, 120.

²⁸⁷ Isto, 121.

²⁸⁸ Usp. Grmek 1952, 31.

²⁸⁹ Grmek 1952, 32.

²⁹⁰ Usp. Grmek 1952, 32.

²⁹¹ Citat iz *De medicina statica* prema: Grmek 1952, 32.

(po Grmekovu sudu veoma pretjerano) dvama osnovnim stupovima cijele medicine.²⁹² Baglivi je također 1704. g. priredio jedno izdanje Santorijeva djela *De medicina statica*.²⁹³

Santorio je, kako piše Grmek, bio duboko human, što vidimo iz njegovih nastojanja da smanji tegobe i patnje bolesnika te ublaži njihove boli.²⁹⁴ Spomenut ćemo neke njegove metode ublaživanja patnji bolesnika. Osmislio je, primjerice, krevet koji preporučuje za kronične bolesnike, a koji ima šest prednosti. Krevet se može namjestiti tako da pacijent preko dana može sjediti, kroz rupu koja se nalazi na krevetu moguća je defekacija bez napuštanja kreveta, krevet se može podići uvis i lagano ljuljati što uspavljuje bolesnika, a uspavlivanju pomaže i blagi zvuk koji dolazi od 4 šuplje obješene kugle. Kad je potrebno, na ručke od stolice moguće je montirati stol ili drvenu ploču na koju se stavlja hrana te se bolesnik može bez naprezanja premjestiti u drugi krevet da bi se promijenila posteljina.²⁹⁵ Santorio predlaže i neke metode za suzbijanje boli, jedna od njih bila je omamljivanje pacijenta opojnim parama. Za uspavljivanje i ublaživanje boli koristio je, primjerice, isparavanja dekokta mandragore i makova soka. Za stišavanje boli koristi lokalnu primjenu leda, ali, što je zanimljivo, napominje da se snijeg ili led umota u rubac da bolesnik i prisutni ništa ne zamijete, jer ljudi, ako znaju, preziru ono što je jednostavno.²⁹⁶

Glavni su mu terapijski principi kod liječenja bili hipokratski: *contraria contrariis curantur* i *primum non nocere*. Bilo mu je važno da se ne omete prirodni proces ozdravljanja te da se stoga izbjegavaju previše energični zahvati. Veliku važnost također je pridavao fizikalnoj terapiji.²⁹⁷

Santorio je, piše Grmek, bio praktičar, ali volio je umovanje.²⁹⁸ Priznaje prvenstvo iskustva nad umovanjem, a posebice nad autoritetima te upozorava da u njegovo vrijeme na mnogim europskim sveučilištima više vjeruju Aristotelu, Galenu i Hipokratu nego vlastitim osjetilima. Za razliku od gore spomenutoga Grisogona, Santorio odriče svaku vrijednost astrologiji, koja se tad još predaje na medicinskim fakultetima. Njegova je zasluga što u medicinu uvodi novu metodiku: matematiku, opće fizikalno-kemijske principe, eksperimente i mjerenja. Iako nije bio iatromehanist, stvorio je temelje na kojima su iatromehanisti gradili. On je, piše Grmek, *prvi liječnik koji mjeri sistematski i s punom sviješću zamašaja onoga, što*

²⁹² Grmek 1952, 22.

²⁹³ Grmek 1997 (2), 391.

²⁹⁴ Grmek 1952, 59.

²⁹⁵ Opis Santorijeva bolesničkog kreveta prema: Grmek 1952, 59.

²⁹⁶ O Santorijevim načinima stišavanja boli prema: Grmek 1952, 59.

²⁹⁷ O Santorijevim terapijskim principima prema: Grmek 1952, 21.

²⁹⁸ Grmek 1952, 20.

čini.²⁹⁹ Samo uvođenje vage u fiziologiju bilo bi dostatno da proslavi Santorija, a osim nje u fiziologiju uvodi i druge (već spomenute) mjerne instrumente. Bio je, piše Grmek, *jedan od prvih branilaca nekih mehanističkih ideja u biologiji, osnivač individualne biometrije i kvantitativnih fizioloških eksperimenata, začetnik klimatoloških mjerenja i konstruktor različitih mjernih, kirurških i terapijskih sprava.*³⁰⁰

7. Gjurio Baglivi (1668. g.-1707. g.)

Gjurio Baglivi rodio se u drugoj polovici XVII. st. u Dubrovniku. Iako nije cijeli svoj život proveo u Hrvatskoj, živio je i školovao se u Dubrovniku do svoje 14. godine. Bazala u svojoj knjizi (1943. g.) ne spominje osobite promjene na polju medicine koje bi uslijedile na tlu Hrvatske u XVII. st. u odnosu na XVI. st., o kojem smo nešto pisali u poglavlju o Grisogonu. Spominje liječnike koji su djelovali u Zagrebu, Varaždinu i Dubrovniku.³⁰¹ U Zagrebu tada još uvijek hara kuga pa se diže bolnica za okužene u Vugrovcu, a da se bolest odvрати od grada drže se razni obredi i procesije; 1655. g. gradi se i zavjetna kapelica na Peneznoj gorici u čast sv. Roka.³⁰² Bazala naglašava mletački utjecaj na dalmatinske gradove, pa spominje da je primjerice 1641. g. određeno da za općinske liječnike na Hvaru mogu biti birani samo liječnici padovanskoga sveučilišta.³⁰³ Uz neke varaždinske ljekarne, spominje i otvorenje ljekarne u Osijeku 1678. g.³⁰⁴

7. 1. Život Gjura Baglivia

O Gjuri Bagliviju pisali su Nikola Selak (1891. g.), Belicza (1996. g.), Grmek (1997. g.), a u svojoj knjizi *101 Dalmatinac i poneki Vljaj* (2007. g.) spominje ga i Novak. Opširnu literaturu o Bagliviju donosi Grmek, kao prilog hrvatskom prijevodu Baglivijeva djela *O zdravom i bolesnom motoričkom vlaknu* (1997. g.), a osim literature o Bagliviju, na istom mjestu donosi i popis njegovih tiskanih djela.

Zanimljivo je da Selak i Grmek, koji pišu opširnija djela o Bagliviju, na početku svojih radova spominju da su ih na proučavanje Baglivija, odnosno naših medicinskih velikana uopće, potakli stariji uzori koji su ih upozorili da je sada red *na vama mladima da dadete kritičku ocjenu doprinosa naših medicinskih velikana.*³⁰⁵ Spominjemo ovo kao kuriozitet,

²⁹⁹ Grmek 1952, 28.

³⁰⁰ Isto, 29. O Santorijevim postignućima prema: Grmek 1952, 21-28.

³⁰¹ Vidi više u Bazala 1943, 62-67.

³⁰² Bazala 1943, 62.

³⁰³ Isto, 67.

³⁰⁴ Isto, 67-68.

³⁰⁵ Grmek 1997 (2), 359.

budući da upravo Baglivi u *Predgovoru* svojega djela *O zdravom i bolesnom motoričkom vlaknu* više puta spominje mlade liječnike i piše: *Iz onoga što ćemo uskoro reći bit će jasno da mi je, između više razloga, najvažnije bilo nastojanje da budem zaslužan za mladež...*³⁰⁶

Gjuro Baglivi rođen je kao Gjuro Armeno 8. 9. 1668. g. u Dubrovniku od oca Vlaha Armena i majke Ane de Lupis. S jedva navršene dvije godine on i njegov mlađi brat Jakov ostaju siročad i za njih nekoliko mjeseci brine stric Jakov Armen. Nakon njegove smrti 1679. g. jedno vrijeme o dječacima je brinula njegova bivša služavka Marija Dragišić, a potom su ih, posredstvom strica kanonika Andrije na uzdržavanje i školovanje preuzeli isusovci. Jedan od Baglivijevih učitelja na isusovačkom kolegiju u Dubrovniku bio je i Ardelio Della Bella (1655.-1737. g.). Nakon 14-e godine posvaja ga liječnik Pier Angel Baglivi i odvodi ga u Lecce u Italiji, a Gjurina brata Jakova posvaja doktorov brat, kanonik Oronzo Pilidoro Baglivi. I Gjuro i njegov brat Jakov slijedili su zanimanja svojih poočima, Gjuro se posvetio medicini, a Jakov teologiji. Pier Angelo Baglivi i njegova žena Margarita d'Amato formalno su posvojili obojicu braće (Oronzo Baglivi kao svećenik nije mogao formalno posvojiti Jakova) u travnju 1687. g. i od tada braća nose prezime Baglivi. Gjuro medicinu studira u Napulju, a doktorat stječe u Salernu. Godine 1688. boravi kod poočima u Lecceu, a zatim sljedi razdoblje mnogih putovanja na kojima je posjetio Dubrovnik, Veneciju, sveučilišta u Padovi, Bologni, Firencu, Pisu. Na putovanjima proučava funkciju tvrde moždane ovojnice (u Paviji), vrši pokuse na životinjama i secira mrtve životinje i bolesnike preminule u padovanskim bolnicama itd. Kad je Baglivi putovao obalom Dalmacije, piše Grmek, posjećivao je bolnice *i zanimao se za postupke po kojima se u njima liječilo*.³⁰⁷ Od jednog je dalmatinskog mornara i saznao za postupak liječenja rana hladnom vodom, o kojem je pisao u svojem najstarijem znanstvenom tekstu, pisanom, za razliku od ostalih koji su pisani latinskim, talijanskim jezikom. Riječ je o raspravi *O korisnom i rijetkom postupku liječenja rana hladnom vodom*, čiji je tiskani primjerak pronašao Grmek u knjižnici Lancisi u Rimu.³⁰⁸ Rasprava je tiskana 1735. g. (dakle nakon Baglivijeve smrti) u Constantini u Perugi kao dodatak jednoj drugoj knjizi,³⁰⁹ ali nastala je 1694. g. u Rimu. Baglivijeva putovanja završavaju kad 1692. g. stiže u Rim da bude osobni tajnik Marcela Malpighija (1628.-1694. g.), čiji je učenik i suradnik bio u Bologni, te da mu pomaže u liječničkom i znanstvenom radu. Pri dolasku u Rim Malpighi je Baglivia predstavio papi i upoznao ga s nizom učenih ljudi. U Rimu, piše Grmek, Baglivi secira ljudska i životinjska trupla, proučava mikroskopsku

³⁰⁶ Baglivi 1997, 23. Preveo: Augustin Pavlović.

³⁰⁷ Grmek 1997 (2), 369.

³⁰⁸ Isto.

³⁰⁹ Vidi više u: Grmek 1997 (2), 369-372.

građu njihovih organa, radi pokuse na psima i proučava djelovanje ljekovitih biljaka, bavi se liječničkom praksom te se dopisuje s uglednim liječnicima izvan Italije.³¹⁰ Iako još ništa nije objavio u tiskanom obliku pročulo se da otvara nove vidike primjenjujući Galilejevo poimanje mehanike i induktivno-deduktivnu eksperimentalnu metodu na živu prirodu pa Baglivi uspostavlja vezu s ijatromehaničkim intelektualnim strujanjima na sjeveru Europe.³¹¹ Nakon smrti Malpighija 1694. g. ostaje u Rimu te ga 1695. g. papa imenuje svojim osobnim sekundarnim liječnikom, a u rujnu 1696., po preporuci pape Inocenta XII. (papa od 1691. do 1700. g.) postaje profesorom praktične medicine na rimskom arhileiceju Sapienza. Krajem iste godine objavljuje, piše Grmek, svoje prvo i najpoznatije djelo *De praxi medica*, posvećeno papi.³¹² Djelo je od mnogih europskih liječnika i prirodoslovaca doživljeno kao idealni izraz najnovijih težnji i kao program koji im je otvarao nove vidike pa je Baglivi naglo stekao slavu, neuobičajenu, piše Grmek, za znanstvenika koji još nije navršio 30-u godinu života.³¹³ Primljen je kao član mnogih uglednih učenih društava: engleskog *Royal Society* (1698. g.), njemačke *Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorum* (1699. g.), talijanske *Academia dei Fisiocratici* (1700. g.), rimske *Arcadie* (1699. g.).³¹⁴ Baglivi je na glas došao i kao uvjerljiv govornik i izvrstan predavač i pedagog; govoreći o njegovim predavanjima jedan bečki liječnik kaže da su predavanja bila pripremljena kao kazališne predstave, elegantna i ozbiljna, s velikom brigom i za najmanje detalje, govornički dotjerana *kao da Ciceron govori o medicini* i često popraćena originalnim pokusima na životinjama, prenosi Grmek.³¹⁵ Smrću pape Inocenta XII. u rujnu 1700. g. Baglivijev položaj nije ugrožen, novi papa Klement XI. (papa od 1700. do 1721. g.) također ga postavlja kao svog sekundarnog liječnika, a 1701. g. postaje i profesor teoretske medicine na rimskoj Sapienzi. Tad je datirana i posveta njegove knjiga *De fibra motrice et morbosa (O zdravom i bolesnom motoričkom vlaknu*, stvarno tiskana 1702. g.) novom papi. Prvo izdanje *Opera omnia*, piše Grmek, *izašlo je u Lyonu 1704., no tek su u izdanju istog nakladnika tiskanom 1710. godine sabrana gotovo sva Baglivijeva djela (s iznimkom rasprave o liječenju rana hladnom vodom i komentara Santorijeve knjige o koristi vaganja za higijenski način života).*³¹⁶ Osim svojih liječničkih uspjeha, Baglivi je pridonio i arheologiji grada Rima i općoj povijesti medicine. Umro je mlad od neke želučane bolesti, za koju Grmek piše da je prije smrti dijagnosticirana kao *tympanitis*,

³¹⁰ Grmek 1997 (2), 374.

³¹¹ Isto.

³¹² Isto, 377.

³¹³ Isto, 382.

³¹⁴ Isto.

³¹⁵ Isto, 383.

³¹⁶ Isto, 393-394.

tj. peritonitis, koji je prešao u ascites.³¹⁷ Umro je u Rimu 14. 6. 1707. g. u 39-oj godini života.³¹⁸

7. 2. *De praxi medica i De fibra motrice et morbosa*

Godine 1696. tiskao je Baglivi svoje djelo *De praxi medica (O liječničkoj praksi)*. To je, piše Grmek, programska deklaracija *o nužnosti povratka na hipokratske principe neposrednog promatranja bolesnika i pokušaj definicije zadataka „nove medicine“*.³¹⁹ Reakcija je to, prema Grmeku, na galenističku medicinu i renesansne medicinske sisteme, konkretno – na dotadašnju konceptualizaciju bolesti i konkretni pristup bolesniku.³²⁰ Iako Baglivi naglašava da je teorija modernih liječnika sigurnija od teorije galenista (budući da je osnovana na pažljivim pokusima te uzroke i simptome bolesti traži po matematičkoj istini, a ne po nesigurnim pretpostavkama), ne smije se zaboraviti da je praksa galenista djelotvornija od prakse modernih znanstvenika.³²¹ Razlog je terapijskih uspjeha starih liječnika u njihovu izvanrednom strpljenju pri promatranju bolesnika. U knjizi Baglivi ističe, piše Grmek, *metodološku neutemeljenost dotadašnjeg načina liječničkog rada i ispraznost filozofskih spekulacija i s druge strane važnost nepristranog kliničkog proučavanja simptoma, potrebu „točnog opisa svih fenomena bolesti“, važnost pažljivih anatomskih razudbi i ljudskih trupala i fizioloških pokusa na životinjama*.³²² Mladi liječnici trebali bi se kritički odnositi prema knjiškom znanju, jer nijedan opis bolesti nije poučniji od neposrednog promatranja bolesnika. Vrhunac medicine vidi u Hipokratovim djelima, a ponovno dostizanje visoke znanstvene razine medicina postiže u XVII. st. zahvaljujući eksperimentalnoj filozofiji tadašnjeg vremena. Postoji šest glavnih zapreka koje otežavaju napredak medicine, Grmek ih ovako nabraja:

*prezirni stav prema hipokratskim kliničkim načelima i uopće zanemarivanje antičkih medicinskih autora (...); predrasude kojih se liječnici slijepo drže i koje štiju kao idole; lažne usporedbe; neispravne indukcije ili analogije utemeljene na nepostojećim odnosima; čitanje knjiga bez pravog izbora i promišljanja; pogrešne interpretacije tekstova i manija stvaranja sistema, te zanemarivanje aforističkog stila mišljenja i izražavanja.*³²³

³¹⁷ Isto, 396.

³¹⁸ O životu Gjura Baglivia prema: Grmek 1997 (2).

³¹⁹ Grmek 1997 (2), 378.

³²⁰ Isto.

³²¹ Isto.

³²² Isto.

³²³ Isto, 379.

Prva poglavlja ove knjige i danas su za Grmeka prikladno štivo budući da sadržavaju uvijek aktualne principe kliničke prakse.³²⁴ Ova je knjiga, ukratko rečeno, piše Grmek, kritički osvrt na nedostatke kliničke medicine onog vremena i lucidni program metodike koju će ostvariti tek majstori liječničkog umijeća u XIX. stoljeću. To djelo ne sadržava nijedno epohalno medicinsko otkriće, ali je ono ipak odigralo odlučnu ulogu u povijesti medicine, jer je pridonijelo stvaranju modernog pojma bolesti kao kliničkog sindroma, novoj definiciji nozoloških jedinica i njihovoj sistematskoj klasifikaciji.³²⁵

Vidjet ćemo da neka ovdje spomenuta Baglivijeva uvjerenja možemo poduprijeti njegovim riječima iz Predgovora knjige *O zdravom i bolesnom motoričkom vlaknu*, čiji nam je hrvatski prijevod dostupan. Knjiga je prvi puta tiskana 1702. g., a u tom je izdanju obrađen samo prvi dio knjige, dok su ostala tri dijela ostala samo sažeci.³²⁶

Evo kako u spomenutom Predgovoru te knjige Baglivi hvali Hipokrata:

*Kad sam dakle postao svijestan da tim putem nikad neću doći do željenog cilja, tada sam se, stavivši na stranu ostale knjige, sav dao na studij Hipokrata da bih otud dokučio neki način dobrog liječenja. Kad sam ga pak ne jedanput pročitao i gotovo napamet naučio, htio sam, na svoju ruku, u talijanskim bolnicama iskušati njegove naputke, pa sam, ne bez divljenja, zapazio da je njegovo naučavanje istinito, kao da dolazi od proročišta. Spoznao sam napokon da je on vođa, učitelj i predvodnik liječničkog umijeća; tu sam istinu na temelju dugog iskustva jasno spoznao. Tko je sve Hipokratove tekstove zapamtio, zatim ih znao uskladiti te usklađene primijeniti na liječenje – taj će rijetko pogriješiti u liječenju bolesnika. U tom se sastoji sva mudrost prakse.*³²⁷

Valja napomenuti da govoreći o Bagliviju i Hipokratu, Grmek napominje da se Baglivi ne zalaže za povratak Hipokratu već se vraćanje na Hipokrata odnosi samo na metodu kliničkog promatranja i suzdržljivosti u primjeni brojnih i raznovrsnih lijekova.³²⁸ Baglivijevo gledište o lijekovima također možemo naći u Predgovoru spomenute knjige:

Malo je lijekova potrebno za liječenje bolesti ako je bolest osjetljiva na liječenje; ako je pak neizlječiva, ona će se upotrebom lijekova osiliti te će bolesnika dovesti u pogibao; doista, neprimjerenim će lijekovima oslabiti sposobnost probave i iz dana u dan će se pojavljivati nova žarišta bolesti na štetu bolesnika. Kad se vrućice i druge bolesti produljuju na duže vrijeme, nema boljeg načina liječenja nego suzdržati se od lijekova držeći se samo primjerene

³²⁴ Isto.

³²⁵ Isto. O knjizi *De praxi medica* prema: Grmek 1997 (2), 378-380.

³²⁶ Vidi više u: Grmek 1997 (2), 386-388.

³²⁷ Baglivi 1997, 15.

³²⁸ Grmek 1997 (2), 399.

*prehrane, kojom se jača narav i ne slabi se sposobnost probave. Znam da su mnogi tako ozdravili.*³²⁹

Napomenut ćemo ovdje da je Baglivi prvi teorijski predvidio specifičnu kemoterapiju.³³⁰

Spomenuli smo također da Baglivi kritizira isprazne filozofske spekulacije, pa poziva mlade liječnike da svu svoju pozornost usmjere na liječenje:

*Tko se predao medicini, ako želi nastojati oko najbolje prakse, neće se smjeti ometati nekim ispraznim naučavanjima i umijećima koja su medicini skroz tuđa. Doista, budući da je to umijeće vrlo teško, bolesti se ne mogu liječiti ako liječnik svu pozornost ne upravi na ispitivanje svih najmanjih okolnosti, ako ne drži na pameti Hipokratove tekstove te ako njih, kako prije rekoh, ne uspoređuje, usklađuje i primijeni na bolesti. Tko to zanemari i, vođen vlastitim osjećajem, prekomjerno slijedi druge znanosti i izobrazbe, nek sasvim odloži pouzdanje da će ispravno predvidjeti i sretno izliječiti. Doista, duh, odveden drugim mislima, neće se moći baviti bolestima, kojih liječenje zahtijeva cijelu pozornost čovjeka. Štoviše, spoznat će, ne bez čuđenja, da katkada star i malo naobražen liječnik, koji jedva zna latinski, ali je razborit i marljiv te potkovan u Hipokratovu učenju, uz upotrebu nekog djelotvornog lijeka te uz primjereni i pravovremenu prognozu, ništa za liječenje bolesnika ne treba uzeti od raznih naučavanja učenih liječnika našega vremena, niti mu treba poznavanje jezika. Moji početnici, što liječniku vrijedi raspravljati o odjeći starih Arkađana, o Ahilovu štitu, o kapi Serana i starih Brahmana te o sličnim tricama, od kojih se duh nadima, a ne napreduje, ako međutim umre bolesnik o čijoj je bolesti [liječnik] maloprije kičeno i elegantno raspravljao?*³³¹

Donijeli smo neke izvatke iz predgovora knjige, a o samom sadržaju, odnosno značenju *De fibre motrice et morbosa* pisao je Grmek.³³² On piše da je Baglivi svojim mikroskopskim istraživanjima došao do zaključka da su osnovni strukturni elementi ljudskog tijela i svih životinjskih organizama *fibre*, živa vlakna.³³³ Sastavljene su od atoma i imaju pasivna mehanička svojstva i prirođeno svojstvo podražljivosti i aktivne kontrakcije. Za njega su one, kao nosioci životnih funkcija i sjedišta bolesti važnije od četiri tjelesna soka tradicionalne medicine. Time je, piše Grmek, *Baglivi unesao u svoju ijatromehaničku koncepciju organizama i jednu vitalističku komponentu.*³³⁴ Vlakna dijeli na mesna i opnasta; mesnim ili mišićnim vlaknima središte je srce, a opnasta vlakna pokreće tvrda moždana

³²⁹ Baglivi 1997, 17, 19.

³³⁰ Belicza 1996, 31.

³³¹ Baglivi 1997, 21, 23.

³³² Grmek 1997 (2), 385-391.

³³³ Isto, 389.

³³⁴ Isto.

ovojnica. Tako su srce i tvrda moždana ovojnica, prema Bagliviju, dva središnja pokretača organizma. Organizam je stroj, kojim neprekidno upravlja duša, čije je sjedište u mozgu.³³⁵

Budući da je mišiće razlikovao ne samo po funkciji nego i po strukturi, on je zapravo već uočio razliku između poprečnoprugastih i glatkih mišića, piše Grmek.³³⁶ Jasno je razlikovao svojstvo osjetljivosti (*sensibilitas*) i podražljivosti (*irritabilitas*), dao je prvu fiziološku formulaciju pojma *stimulans*, a značajno je i njegovo tumačenje lokalnog doprinosa *energiji* životnih gibanja.³³⁷

Život je za Baglivija, piše Grmek, *izvanredno zamršen i usklađen skup zbivanja u organizmu, mehaničke prirode, ali uvjetovan i dirigiranim vitalnim svojstvima fibra. Ako se naruši ravnoteža i sklad neprekidnog gibanja vlakana, nastupa bolest ili čak smrt.*³³⁸ Sjedište je velike većine bolesti, a možda i svih, u čvrstim dijelovima tijela. Osnovni patološki proces uvijek treba tražiti u, navodi Grmek Baglivija, *pogrešnom tonusu, elastičnosti ili građi čvrstih dijelova tijela, u poremećenoj ravnoteži među različitim čvrstim dijelovima ili među čvrstim i tekućim dijelovima.*³³⁹ U krajnjoj liniji sve se bolesti svode na promjene napetosti tjelesnih vlakana. Baglivi i duševne bolesti, spavanje, san i emocije tumači posredovanjem jednoga mehaničkoga faktora (periodičkim mijenama tonusa tvrde moždane ovojnice i njegovim poremećajima).³⁴⁰

8. Zaključak

Vrijednost ovoga rada nalazi se u njegovoj sintetskoj prirodi. Donosi, okupljena na jednom mjestu određena poglavlja iz naše medicinske prošlosti, koja na taj način još nisu objedinjena. Donosi uvid u trenutno stanje istraživanja određenih tematika te donosi neka saznanja iz literature koja danas više nije lako dostupna. Vidljivo je iz samoga rada i korištene literature da je npr. postojeća literatura o Santoriju Santoriju i liječničkim ugovorima skromnija (a i starija i teže dostupna), od one o Federiku Grisogonu. Literature o Amatusu Luzitanusu s druge strane, isto ima više, ali je također uglavnom starijih datuma te je teže dostupna.

Okupljanjem samo nekih poglavlja iz naše medicinske prošlosti u ovom radu, iskazuje se potreba za sintetskim i komparativnim radom koji će uključiti više naših zaslužnih ljudi iz

³³⁵ O Baglivijevu opisu vlakana i organizma prema Grmek 1997 (2), 389.

³³⁶ Grmek 1997 (2), 389.

³³⁷ Isto, 390.

³³⁸ Isto.

³³⁹ Baglivi u: Grmek 1997 (2), 391.

³⁴⁰ Baglivijevo shvaćanje bolesti prema: Grmek 1997 (2), 390-391.

područja medicine, a i svih ostalih aspekata koji u to područje pripadaju od kojih neki jesu, a mnogo njih nije uvršteno u ovaj rad (npr. ljekaruše, narodna medicina, spomeni bolesti u književnosti, ljekarnici itd.). Da bi mogao nastati veliki rad koji bi objedinio i stavio u kontekst sve aspekte iz medicinske prošlosti, potrebno je isto tako istražiti i osvijetliti pojedine dijelove iz toga korpusa koji su danas još uvijek slabije istraženi.

Literatura

1. Antoljak, Stjepan. „'Artium et medicinae doctor' Federik Grisogono, njegova obitelj i javno djelovanje u Zadru“, u: *Zbornik radova o Federiku Grisogonu*, Filozofski fakultet u Zadru, Institut za povijest znanosti u Zagrebu, Zadar, 1974, 27-54.
2. Baglivi, Gjuro. *O zdravom i bolesnom motoričkom vlaknu*, Prometej, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997.
3. Banić-Pajnić, Erna. "Astrologijska medicina u djelima renesansnih filozofa M. Ficina i F. Grisogona", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, vol. 35., br. 1-2 (69-70) (2009): 11-35. // Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/66811> (2. 9. 2018.)
4. Bazala, Vladimir. *Poviestni razvoj medicine u hrvatskim zemljama*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb, 1943.
5. Bazala, Vladimir. "Uloga crkvenih redova u medicini i farmaciji kod Hrvata", *Bogoslovska smotra*, vol. 38, br. 2 (1968): 240-262. // Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/40097> (3. 9. 2018.)
6. Belicza, Biserka. "Đuro Armeno Baglivi", *Priroda: časopis za popularizaciju prirodnih znanosti*, god. 86, br. 831, listopad (10) (1996): 30-31. // Dostupno na: [http://library.foi.hr/m3/pregled.aspx?z=100&zad=&sql=SDDDDC\(C996\(DD83C-DDD-SSDD3D&od=&do=&B=1&vrsta=kat&grupa=PRIRODOSLOVLJE&H=priroda&X=S00001](http://library.foi.hr/m3/pregled.aspx?z=100&zad=&sql=SDDDDC(C996(DD83C-DDD-SSDD3D&od=&do=&B=1&vrsta=kat&grupa=PRIRODOSLOVLJE&H=priroda&X=S00001) (28. 8. 2018.)
7. Belicza, Biserka. „Medicinska shvaćanja Federika Grisogona“, u: *Zbornik radova o Federiku Grisogonu*, Filozofski fakultet u Zadru, Institut za povijest znanosti u Zagrebu, Zadar, 1974, 103-112.
8. Birin, Ante. „Datacija“, u: *Statut grada Skradina*, Matica hrvatska Skradin, Zagreb-Skradin, 2002, 125-132.
9. Bobaljević, Sabo. „Odgovor Saba Mišetića Piligrinu“, u: *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, knj. 5, priredio Rafo Bogišić, Zora, Matica hrvatska, Zagreb, 1968, 340-346.
10. *Brački statut*. Književni krug, Split, 2006.
11. Cabassi, Nicoletta. "Alessandro Benedetti i Federik Grisogono: svjedoci kuge", *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, vol. 1, br. 1 (2013): 79-107. // Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/118801> (2. 9. 2018.)
12. Dadić, Žarko. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, knj. 1 i 2, Liber, Zagreb, 1982. (1)

13. Dadić, Žarko. „Prirodna filozofija i znanstveni doprinos Federika Grisogona“, u: *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, knj. 1, Liber, Zagreb, 1982, 61-73. (2)
14. Dadić, Žarko. „Santorijeva statička medicina u svjetlu korelacije i interakcije fizike i medicine“, u: *Zbornik radova 26. sastanka naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije*, ur. Franjo Krmpotić, Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture, Rijeka, 1978, 117-123.
15. Dadić, Žarko. „Santoriovi fizikalni pokusi u Hrvatskoj“, u: *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, knj. 1, Liber, Zagreb, 1982, 190-193. (3)
16. Dimitrijević, Stojan. „Srednji paleolitik“, u: *Prapovijest*, knj. 1, Naprijed, Zagreb, 1998, 24-39.
17. Dugački, Vladimir. „Federik Grisogono i kužne bolesti“, u: *Zbornik radova o Federiku Grisogonu*, Filozofski fakultet u Zadru, Institut za povijest znanosti u Zagrebu, Zadar, 1974, 113-122.
18. Encyclopedia.com. // Dostupno na: <https://www.encyclopedia.com> (19. 8. 2018.)
19. Ferri, Rafo. „Zdravstveni propisi dalmatinskih statuta iz srednjeg vijeka“, u: *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb, 1954, 138-146.
20. Girardi-Karšulin, Mihaela. „Temeljni problemi i recepcija *Astronomskoga zrcala* Federika Grisogona (1472-1538)“, u: *Astronomsko zrcalo*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2007, XIII-XXXVII.
21. Glesinger, Lavoslav. *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556-1558)*, Biblioteka jevrejskog narodnog kalendara, Zagreb-Beograd, 1940.
22. Grisogono, Federiko. „Govor preslavnog doktora umijeća i medicine, Federika Grisogona Zadrana, održan javno na Akademiji u Padovi“, u: *Astronomsko zrcalo*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2007, 9-25.
23. Grmek, Mirko Dražen. Bibliografija o Gjuri Bagliviju, u: *O zdravom i bolesnom motoričkom vlaknu*, Prometej, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997, 400-425. (1)
24. Grmek, Mirko Dražen. „Pogled u prošlost medicine“, u: *Uvod u medicinu*, Globus, Zagreb, 1996, 84-104.
25. Grmek, Mirko Dražen. „Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od pretpovijesnih vremena do XII. stoljeća“, u: *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb, 1954, 35-63. (1)

26. Grmek, Mirko Dražen. *Santorio Santorio i njegovi aparati i instrumenti*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za medicinska istraživanja Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1952.
27. Grmek, Mirko Dražen. „Srednjovjekovni ugovori o liječenju s hrvatskoga područja“, u: *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb, 1954, 147-160. (2)
28. Grmek, Mirko Dražen. Uvod: *Bolesti u osvit zapadne civilizacije*, Globus, Zagreb, 1989, 5-22.
29. Grmek, Mirko Dražen. „Život, djela i povijesno značenje Gjure Baglivija“, u: *O zdravom i bolesnom motoričkom vlaknu*, Prometej, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1997, 359-399. (2)
30. Grmek, Mirko Dražen. „Životna staza Zadarskog učenjaka Federika Grisogona“, u: *Zbornik radova o Federiku Grisogonu*, Filozofski fakultet u Zadru, Institut za povijest znanosti u Zagrebu, Zadar, 1974, 55-70.
31. *Guide to da Varignana Guglielmo, Secreta Sublimiaad Varios Curandos Morbos circa 1500s*. University of Chicago Library, cop. 2008. // Dostupno na: <https://www.lib.uchicago.edu/ead/rlg/ICU.SPCL.CRMS12.pdf> (3. 9. 2018.)
32. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. // Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/> (3. 9. 2018.)
33. Jeremić, Risto, Jorjo Tadić. „Amatus Lusitanus“, u: *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, knj. 2, Beograd, 1939, 89-124.
34. Jeremić, Risto. *Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama do kraja XIX veka*, Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, Zagreb, 1935. // Dostupno na: <http://library.foi.hr/knjige/knjiga1.aspx?C=1537> (2. 9. 2018.)
35. Karasman, Ivana Skuhala. Bibliografija o Federiku Grisogonu, u: *Astronomsko zrcalo*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2007, 219-227.
36. Karasman, Ivana Skuhala i Luka Boršić. "Federik Grisogono, the iatromathematician", *Croatian Studies Review*, vol. 12, br. 1 (2016): 21-43. // Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/177346> (2. 9. 2018.)
37. *Korčulanski statut*. Književni krug, Split, 1995.
38. *Mljetski statut*. Književni krug, Zavičajni klub „Mljet“, Split-Dubrovnik, 2002.
39. Novak, Slobodan Prosperov. „Đuro Baglivi, anatom i papinski liječnik“, u: *101 Dalmatinac i poneki Vlaj*, V. B. Z., Zagreb, 2007, 87-88.

40. Novak, Slobodan Prosperov. „Portugalci: Didak Pir i Amatus“, u: *Povijest hrvatske književnosti: od humanističkih početaka do Kašićeve ilirske gramatike 1604.*, knj. 2, Antibarbarus, Zagreb, 1997, 454-458. (1)
41. Novak, Slobodan Prosperov. „Sabo Bobaljević – pjesnik osjećajne prenapregnutosti“, u: *Povijest hrvatske književnosti: od humanističkih početaka do Kašićeve ilirske gramatike 1604.*, knj. 2, Antibarbarus, Zagreb, 1997, 480-485. (2)
42. *Salernska medicinska škola*. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. // Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=54176> (2. 9. 2018.)
43. Selak, Nikola. *Život i djela Gjura (Armena) Baglivi-a, Dubrovčanina, profesora anatomije i teoretične medicine na rimskom arhileceju „Sapienza“*. Tisak dioničke tiskare, Zagreb, 1891.
44. *Statut grada Dubrovnika*. Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2002.
45. *Statut grada Skradina*. Matica hrvatska Skradin, Zagreb-Skradin, 2002.
46. *Statut grada Splita*. Književni krug, Split, 1998.
47. *Statut grada Trogira*. Književni krug, Split, 1988.
48. Tadić, Jorjo. „Amatus Lusitanus“, u: *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, La Benevolencia, Sarajevo, 1937, 275-297.
49. Talan, Nikica. „Amatus Lusitanus“, u: *Hrvatska/Portugal: kulturno povijesne veze kroz stoljeća*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 1996, 103-122.
50. Težak-Gregl, Tihomila. „Neolitik“, u: *Prapovijest*, knj. 1, Naprijed, Zagreb, 1998, 59-62.
51. „Zlatna bula Bele IV. slobodnom gradu na brdu Gradecu g. 1242.“, u: *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, ur. Jaroslav Šidak, knj. 1., Školska knjiga, Zagreb, 1952, 49-52.

Prilozi

Prilog 1. Amatusova zakletva (*Amati iusjurandum*)

Kunem se svemogućim i vječnim Bogom (i svetim 10 zapovijedima, koje smo primili na brdu Sinaju iz ruke Mojsija, zakonodavca naroda izraelskoga, koji ga je izbavio iz egipatskoga ropstva) da se u svojoj liječničkoj praksi nikada nijesam odalečio od svega onoga, što nam je predano za dobro naše i našega potomstva, da nikada nijesam ništa promijenio za volju svoje lične koristi, da sam se uvijek trudio da činim dobro cijelom čovječanstvu, da nikoga nijesam hvalio ili kudilo, ako to nije zahtijevala istina. Ako govorim neistinu, neka me Bog i njegov anđeo Rafael kazne svojim vječnim gnjevom i neka nitko odsada više nema pouzdanja u mene. Nijesam bio pohlepan za nagradom za svoj liječnički rad i liječio sam mnoge ne primivši nagrade, ali ipak savjesno. Često sam sa samoprijegorem i uporno odbio nagradu koja mi je bila ponuđena, jer me više zadovoljilo da savjesno i brižljivo izliječim bolesnika, nego da se obogatim njegovom velikodušnošću. (Pružao sam pomoć jednako savjesno svima, i Jevrejima i kršćanima i muslimanima.) Nikada nije na mene djelovao položaj bolesnika i uvijek sam jednako savjesno liječio siromaka i bogataša. Nikada nijesam izazivao bolesti. U vršenju svoje dužnosti uvijek sam pričao ono, što sam vjerovao da je istina. Nijesam dao prednost apotekaru, ako se nije isticao nad drugima spretnošću u svom zvanju i karakterom. Prepisivajući lijekove bio sam umjeren, te sam uzeo obzira na fizičko stanje bolesnika. Nikada nijesam otkrio tajnu koja mi je bila povjerena. Nikada nijesam dao bolesniku smrtonosan napitak. Nijedna žena nije izvršila mojom pomoću pobačaj. Nikada se nijesam nepošteno ponašao u kući u koju sam ušao po svom liječničkom zvanju. Ukratko, ništa nijesam činio, što bi se moglo smatrati nečasnim ili nedostojnim liječnika, smatrajući uvijek Hipokrata i Galena svojim uzorima, koje je vrijedno oponašati, a nijesam zanemario ni propise brojnih drugih istaknutih predstavnika našega staleža. Bio sam marljiv i nijesam dopustio, da me bilo što odvрати od studija dobrih autora. Podnio sam gubitak svog pri atnog imetka, poduzeo sam česta i opasna putovanja, podnio sam mirno i nepokolebivom odvažnošću progonstvo, kao što dolikuje filozofu. Brojni učenici, koji su došli k meni, štovali su me kao da su mi sinovi, a ja sam se trudio što sam više mogao, da ih poučim u znanju i ponašanju. Objelodanio sam svoja liječnička djela, ne zato da udovoljim svojoj taštini, nego zato, što hoću da u stanovitoj mjeri pridonosem poboljšanju zdravlja ljudskoga roda. Prepuštam drugima sud o tom, da li mi je to uspjelo. Takav je barem uvijek bio moj cilj i ta želja stajala je uvijek na prvom mjestu u mojim molitvama.

*Solun, godine 5319 [1559. g.]*³⁴¹

³⁴¹ „Amatusova zakletva“ (*Curatium medicinalium Centurie septem*), u: Glesinger 1940, 33-35.

Sažetak

Na temelju dostupnih izvora i sekundarne literature rad *Bolest i njezino liječenje u hrvatskoj kulturnoj povijesti i znanosti do početka 18. stoljeća* donosi pregled odabranih poglavlja iz povijesti medicine na hrvatskom tlu od prethistorije do početka XVIII. st.

Nakon kratkog uvoda, drugo poglavlje *Od pretpovijesti kroz doba Ilira, Grka, Rimljana, Slavena do Hrvata* donosi kronološki pregled medicinskih shvaćanja primitivnih naroda, Grčke i Rima, Slavena pri dolasku u novu domovinu te utjecaje naroda koje su Slaveni, odnosno Hrvati u novoj domovini zatekli na njihova vjerovanja i shvaćanja u patogenezi bolesti i liječenju. Poglavlje zahvaća i razdoblje ranoga Srednjega vijeka i utjecaje širenja kršćanstva na medicinu u hrvatskim krajevima.

Treće poglavlje *Srednji vijek* donosi kratak pregled općega zdravstvenoga stanja na području Hrvatske u Srednjem vijeku te se zatim pobliže posvećuje zdravstvenim i higijenskim odredbama statuta srednjovjekovnih gradova i srednjovjekovnim ugovorima o liječenju, koji su se sklapali između liječnika i bolesnika koje su liječili.

Sljedeća 4 poglavlja posvećena su istaknutim liječnicima koji su, ili podrijetlom iz Hrvatske, ili su djelovali na području Hrvatske.

Četvrto poglavlje posvećeno je zadarskom liječniku Federiku Grisogonu (1472.-1538. g.). Donosi njegov životni put i njegova medicinska shvaćanja u kojima se ističe njegovo zastupanje astrološke medicine.

Peto poglavlje posvećeno je Amatusu Luzitanusu (1511.-1568. g.), židovskom liječniku iz Portugala, koji je 3 godine proveo u Dubrovniku i ostavio vrijedan zapis svojeg djelovanja u tom hrvatskom gradu u svojoj VI. knjizi *Centurija*. Poglavlje donosi pregled njegova života i rada, boravka u Dubrovniku, spomenute VI. knjige *Centurija* te zapis o njegovu liječenju hrvatskoga pjesnika Sabe Bobaljevića (1529./1530.-1585. g.).

Šesto poglavlje govori o Santoriju Santoriju (1511.-1568. g.), liječniku rođenu u Kopru koji je velik dio svoga života proveo baveći se liječničkom praksom Veneciji, a dio života provodi i u Hrvatskoj. Poznat je po konstrukciji instrumenata za potrebe svojih eksperimenata u kojima je vršio mjerenja, koja koristi u objašnjavanju svoje *statičke medicine*. U poglavlju se donosi pregled njegova života i medicinskih shvaćanja.

Posljednje, sedmo poglavlje, nakon kojega sljedi zaključak, posvećeno je Gjuri Bagliviju (1668.-1707. g.). Baglivi je rođen u Dubrovniku, gdje je živio i školovao se do svoje 14-te godine. Budući da je rano u djetinjstvu izgubio roditelje, nakon 14-e godine posvaja ga liječnik Pier Angel Baglivi i odvodi ga u Lecce u Italiji. Sa svojim ijatromehaničkim

shvaćanjem medicine brzo postaje slavan među suvremenicima. Poglavlje donosi pregled njegova života i medicinskih shvaćanja u dvije njegove knjige: *De praxi medica* (1696. g.) i *De fibra motrice et morbosa* (1702. g.).

Abstract

Based on available sources and secondary literature, the work *Disease and its treatment in Croatian cultural history and science until the beginning of the 18th century* brings an overview of selected chapters of the history of medicine on Croatian soil from prehistory to the beginning of the 18th century.

After a brief introduction, the second chapter *From prehistory through the ages of Illyrians, Greeks, Romans, Slavs to Croats* brings a chronological overview of medical concepts of the primitive peoples of Greece and Rome, of the Slavs and their arrival in new homeland and of the influence on the Slavs and Croats from the peoples that they've encountered in their new homeland and those people's beliefs and concepts in the pathogenesis of disease and its treatment. The second chapter also covers early Middle Ages and the influence of spreading of Christianity to medicine in Croatian regions.

The third chapter *Middle Ages* provides a brief overview of the general health situation in Croatia in the Middle Ages and then closely devotes to the health and hygienic regulations of the statutes of medieval cities and medieval contracts on treatments, which were concluded between the physician and the patients being treated.

The fourth chapter is dedicated to the city of Zadar born physician Federiko Grisogono (1472-1538). The chapter brings his life path and his medical concepts in which his advocacy for medical astrology especially stands out.

The fifth chapter is devoted to Amatus Luzitanus (1511-1568), a Jewish doctor from Portugal who spent three years in Dubrovnik and left a valuable record of his work in that Croatian city in his VI. book of *Centuria*. The fifth chapter of this work gives an overview of his life and work, his stay in Dubrovnik, aforementioned VI. book of *Centuria* and a record of Luzitanus's treatment of the Croatian poet Sabo Bobaljević (1529/1530-1585).

Sixth chapter talks about Santorio Santorio (1511-1568), a physician born in Koper, who spent much of his life engaging in medical practice in Venice, but one part of his life he spent in Croatia. He is well-known for the construction of instruments which he used in his experiments in which he performed the measurements that he used in explanation of his static medicine. The chapter gives an overview of his life and his medical concepts.

The last chapter, followed by the conclusion, is devoted to Gjurio Baglivi (1668-1707). Baglivi was born in Dubrovnik, where he lived and was schooled until he was 14 years old. Because he lost parents early in his childhood, he was adopted by the doctor Pier Angel Baglivi after his 14th birthday and was taken to Lecce, Italy. With his iatromechanical understanding of medicine, he quickly became famous among his contemporaries. The

chapter introduces an overview of his life and medical concepts in his two books: *De Praxi Medica* (1696) and *De Fibra Motrice et morbosa* (1702).